

Jože Šorn

KMEČKA IN OBRTHIŠKA PROIZVODNJA TER ZALOŽNIŠTVO V DRUGI POLOVICI 18. STOLETJA

Kmalu po sredini 18. stoletja so se v habsburški monarhiji lotili ne samo sistematičnega popisa prebivalstva ampak tudi popisa obrtnikov, industrijskih obratov, založnikov in kmečkih proizvajalcev. Namen tega prispevka je, da na podlagi omenjenih popisov poda zaokroženo podobo o določenih sektorjih proizvodnje za širše tržišče, in to v manjšem delu druge polovice 18. stoletja, v bistvu za čas, ko je bilo delovanje komerčnih konsesov najživahnejše. Na tem mestu se ne moremo spuščati v podrobnosti glede ustanavljanja komerčnih konsesov oz. uradov za pospeševanje manufaktur in komercija ali kupčije, kot so na kratko opisovali njihovo funkcijo. Zadošča naj le oris: Leta 1746 so ustanovili za avstrijske dežele organ, ki se je imenoval univerzalni komerčni direktorij; 1761 so ga zamenjali z organom, ki je bil dosti bolj učinkovit, s komerčnim dvornim svetom. Pod prvim in pod drugim vodstvom so delovali po deželah uradi, ki so se imenovali komerčni konsesi. Le-te je v statistično delo prisilila dvorna okrožnica z datumom 15. marec 1763, ki jim je zapovedala novo, njim še ne dovolj znano delo, namreč sestavljanje tako imenovanih komerčnih tabel; sledila sta ji še dva podobna naloga z dne 2. novembra in 14. novembra 1763.¹ Od tedaj dalje so morali komerčni konsesi pošiljati na Dunaj vsako leto preglede ali tako imenovane bilance o stanju komerčnih panog, sestavljati komerčne tabele, komentirati svoje delo (kaj so napravili koristnega za napredek manufakturnih in komerčnih zadev), končno so morali za vsako naslednje leto skovati načrt za delo, ki ga bodo opravili v zvezi z manufakturami in kupčijo; imenoval se je komerčni operacijski načrt ali v originalu Commercial-Operations-Plan. Leta 1772 so komerčne konsese preimenovali v komerčne komisije. Zaradi spremenjene državne gospodarske politike niso komisije nič več pokazale tolikšne delavnosti in zavzetosti za razmah kot prej konsesi. Prav po zaslugi komerčnih konsesov imamo največ podatkov o napredovanju industrijske dejavnosti za desetletje približno 1760—1770. Kljub obilici podatkov je doba prekratka, da bi mogli na podlagi danih števil izpeljati že kar določene fiksne izsledke. Moremo dobiti zaokroženo podobo o dogajanju v nekaterih sektorjih proizvodnje, za veljavnejše sklepe bo pač treba pregledati še dodatno arhivsko gradivo. Takratno statistično delo je bilo dokaj netočno, neenotno in včasih precej približno.² Ne moremo se pritoževati nad pomanjkanjem literature o kmečkih proizvajalcih, o obrtnikih in manufakturah, res pa je, da je podrobnejših podatkov o kvantiteti ali količini proizvodnje manj. Uspelo nam je, da smo dobili količinske podatke za ves slovenski prostor, in to

¹ Prispevek temelji na virih, ki jih hrani Arhiv dvorne komore na Dunaju (cit. ADK) v fondu Innerösterreich. Kommerz; za Stajersko je komerčni operacijski plan v fasciklu rd. št. 391, za Koroško v fasc. rd. št. 392, za Kranjsko v fasc. rd. št. 393, za Goriško v fasc. rd. št. 394. Spise komerčnih konsesov hrani isti fond v fasciklih rd. št. 315 in 317 (za Stajersko), v fasc. rd. št. 318 (za Koroško), v fasc. rd. št. 319 (za Kranjsko), v fasc. rd. št. 320 (za Goriško). Za obrtnike v vsej Notranji Avstriji je zelo važen fasc. rd. št. 397. Za popis prebivalstva in obrtnikov v Trstu (tudi na Reki, v Ogleju, Bakru in Karlobagu) v letih 1758 in 1775 so podatki v zbirki Rokopisi (Handschriften), in sicer v rokopisu št. 736.

² Fran Zwitter, Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni, Ljubljana 1936, popisuje te težave pri popisih prebivalstva.

sumarne podatke; prav zato smo zapisali, da bo treba pregledati dodatno arhivsko gradivo, gradivo, ki se nanaša na deželo ali še manjšo enoto.³ Prispevek, ki je spisan na osnovi dobljenih podatkov, se deli v tri poglavja; najprej je govor o kmečkih proizvajalcih, nato o obrtniški proizvodnji, končno je nekaj odstavkov odmerjenih najvidnejšim predstavnikom založništva.

Kmečka proizvodnja

Komerčni konses v Ljubljani je veliko množico *kmečkih proizvajalcev* imenoval kratko malo Baurenfabriquen, pri čemer ni imel v mislih samo statev in tkalcev, ampak tudi usnjarje, obdelovalce lesa in podobno. Ko je Franc Rakovec-Raigersfeld še pred letom 1750 uporabil v nekem svojem spisu termin 'der arme Industriose', ki se je nanašal na proizvajalce skromnejšega obsega, je najbrž imel v mislih vse mestne in obmestne proizvajalce v založništvu in zunaj njega, ne pa tudi cehovskih rokodelcev (o njih govori posebej), in ko je govoril o 'Entrepreneurju', ki da nima nobene protekcije, je zagotovo mislil na ambicioznejšega podjetnika z večjo proizvodnjo in zmogljivostjo. Presenetljivo malo se je naš merkantilist ukvarjal s kmečkimi proizvajalci ali kmečkimi fabrikami; 'revni proizvajalec' je po njegovem vsak, ki se ne kvalificirano ukvarja z nekim obrtnim delom, vendar ni to kmečki proizvajalec, o katerem bo govor v naslednjih odstavkih.

V resnici so nemški termin Baurenfabriquen uporabljali predvsem na Kranjskem (do sedaj ga v drugih delih slovenskega prostora še nismo zasledili) in se je kot po pravilu vezal na kmečke statve. Te so bile v omejenih deželi tako množičen proizvajalec, da se nobena druga notranjeavstrijska dežela ni mogla meriti s srednjeslovenskim ozemljem. Ker je tu bilo tkanje komerčna dejavnost, so jih zaradi številnosti posebej prešteli, v slovenskem delu štajerske jih bolj poredko omenjali, na Koroškem že citirali le kdaj pa kdaj. Goriška je imela popolno evidenco le nad svilarškimi statvami, ker so samo te bile po pojmovanju sodobnikov za deželo prave komerčne statve. Pojasnimo naj, da so štajerci vnašali kmečke statve enostavno v druge rubrike, ker jih za rubriko »kmečke statve, delujoče v založniškem sistemu« ni bilo dovolj. V poglavju o obrtniški proizvodnji bomo nekajkrat omenili, da so to najbrž založniške statve. Sicer je pa bila tako za kranjske kot za slovenskoštajerske komerčne popisovalce resna objektivna težava v tem, da je bilo skrajno težko ločiti še tipično kmečkega tkalca, delujočega predvsem za dom, od že krepko založniško povezanega delavca, ki mu je bilo polje postransko opravilo. Ločiti na primer gruntarskega tkalca od kočarskega tkalca. Prodajala sta oba, a socialna diferenca je očitna: ta drugi je moral redno sedeti pri statvah, da je izpolnil založnikove zahteve, oni prvi je prodal svoj višek, ko se je pokazala priložnost za to. Pri registriranju kmečkih statev na Kranjskem ni šlo popisovalcem enostavno za vse statve, temveč samo za tiste, ki so bile vidno, izrazito ali celo izključno delujoče za založniški sistem organizacije proizvodnje. Popisovalci sami so namreč zdržema pripominjali, da praktično predejo in tko pri vsaki hiši in da je natančen pregled nemogoč.

³ V najnovejšem času se je sistematično lotil dela glede zgodovine obrti ljubljanski mestni arhiv z dvema knjigama. Prva ima naslov Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja, Ljubljana 1972 (Publikacije Mestnega arhiva Ljubljanskega, Razprave zv. 3); zanjo so prispevali razprave Božo Otorepec, Ivan Slokar in Vlado Valenčič. Druga ima naslov Ljubljanska obrt od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja, Ljubljana 1977 (Publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljanskega, Razprave zv. 4); zanjo sta razprave prispevala Ivan Slokar in Vlado Valenčič. Prvo knjigo je uredil Vlado Valenčič, drugo Marjan Drnovšek.

⁴ Arhiv Slovenije, Ljubljana (cit. AS), Raigersfeldov arhiv, fasc. XXVI.

Popisovalci na Kranjskem so registrirali kmečke statve za platno, za loden in za mezlan, popisali mojstre, pomočnike in vajence, proizvodnjo navajali spočetka v kosih, pozneje v dunajskih vatlih (mi smo jih preračunali v metre po enačbi 1 vatel = 77,5 cm). Neenotnost pri kosih ali balah izdelkov je bila zelo velika: kos platna je bil daljši od kosa mezlana, pri vsem tem je kos platna meril v določenih krajih več kot v drugih. Popisovalci so se zadovoljili z izdelovalčevo ustno izjavo, da njihov kos platna meri v lokalni meri toliko in toliko pedi ali laktov; popisovalci so dolžino preračunali v dunajske vatte, mi pa zaradi boljše predstavljivosti v sodobne metre. Popisovalci niso pozabili povedati, da so sicer kosi mezlana kaj različno dolgi, na primer 40 ali 60 in tudi 80 vatlov (31 ali 46,5 in tudi 62 metrov) in da loden v Begunjah merijo domačini v laktih, od katerih vsak meri 3,5 dunajskega vatla ali 271 cm, v sosednji Radovljici pa v pedeh, ki so merile 19,4 cm. Pri merjenju kosov oziroma pri zaupanju v proizvajalčevo navedbo dolžine v lokalni meri ter pri popisovalčevem preračunavanju v dunajske vatte so nastajale seveda velike razlike; če upoštevamo vso Kranjsko (ne samo gorenjskega kota), so lahko napake dobesedno neizmerljive. Prva pomanjkljivost je nastala že takrat, ko komerčni popisovalci niso po enotnem kriteriju in celo ne v vsem slovenskem prostoru po enotnem kriteriju določali, kaj je tipično založniška kmečka statev in kaj je tipično domačijska statev (brez upoštevanja realne možnosti, da je tipično založniška statev tudi delala za svojo domačijo, enako kot je domačijska statev tudi mogla prodati presežek domače porabe), druga pomanjkljivost je nastala sedaj, ko so lokalne mere preračunavali v dunajske vatte (in mi — tretja pomanjkljivost — vatte v metre). Verjetno je še najboljši kazalec proizvodnje — izkupiček, zapisan v goldinarjih, pa še tu smo v precepu, ker imamo na voljo podatke za prav ozek izsek iz celotne proizvodnje.

Komerčni konses za Kranjsko je torej popisal kmečke statve, kot jih kaže tabela na strani 64.

Vidimo, da je število statev za platno absolutno prevladovalo, sicer je redno bilo statev za mezlan več kot za loden (izjema je leto 1770). Po tej razpredelnici, ki smo jo sestavili iz vrste drobnih podatkov zaporednih konsesovih poročil, se je število platnarskih statev gibalo med 66—75 % vseh registriranih statev, statev za mezlan je bilo že znatno manj, le 17—21 odstotkov, statev za loden celo le 12—16 odstotkov vseh statev. Nimamo še nobene konkretne navedbe števila kmečkih statev v ostalem slovenskem prostoru, a smemo z določeno rezervo vendarle reči, kako viri dopuščajo misel, da vsi ostali predeli skupaj niso dosegli, kaj šele presegli število kranjskih komerčnih statev.

Podatki dopuščajo, da se približamo tudi problemu *proizvodnje kmečkih statev*, vprašanju glede količine, kakovosti in vrste blaga. Leta 1764 je vsak tkalec, vključen v navedeno proizvodnjo platna, proizvedel letno okoli 142 m, dve leti pozneje že 330 m in približno isto količino tudi še leto dni pozneje. Proizvodnja se je 1768 povzpela na 336 m, nato celo na 346 m in kar na 366 metrov leta 1770. Če je bilo v resnici vsaj približno tako, potem se je intenzivnost tkanja večala; po tej logiki naj bi bila proizvodnja pred 1760 manjša. Če bi imeli na voljo podobne podatke za daljšo dobo, kar za več desetletij, potem bi mogli s pomočjo diagrama zasledovati vsa nihanja v tem času in jih primerno komentirati.

⁵ Če ni drugače označeno, temelje naslednji odstavki na izdatnih podatkih v ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 397 (»Generallandesaufnahme und Untersuchung, Kommerzial- und Manufakturstabellen von Steiermark, Kärnten, Krain, Görz und Gradiska, 1759—1813«).

Leto	Vrsta blaga	Število statev	moj.	Število pom.	vaj.	skupaj	Proizvodnja skupaj
1762	Platno	1605	1578	19	127	1724	48.000 kosov
	Mezlan	176	158	34		192	1.504 kosov
	Loden	75	41		34	75	3.600 kosov
		1856	1777	53	161	1991	
1764	Platno	710	590	60		650	91.974 metrov
	Mezlan	178	93	89		182	346 kosov
	Loden	156	144	45		189	2.220 kosov
		1044	827	194		1021	
1766	Platno	734	503	38	19	560	184.212 metrov
	Mezlan	185	156	50	17	223	3.953 kosov
	Loden	170	150	48	27	225	3.233 kosov
		1089	809	136	63	1008	
1767	Platno	740	519	40	22	581	191.983 metrov
	Mezlan	186	158	52	20	230	4.515 kosov
	Loden	129	152	50	23	225	4.157 kosov
		1055	829	142	65	1036	
1768	Platno	647	554	40	33	627	210.560 metrov
	Mezlan	219	152	47		199	24.926 metrov
	Loden	125	104	5		109	27.227 metrov
		991	810	92	33	935	
1769	Platno	672	570	42	32	644	222.732 metrov
	Mezlan	221	155	50		205	24.712 metrov
	Loden	127	109	8		117	23.167 metrov
		1020	834	100	32	966	
1770	Platno	675	568	48	35	651	238.111 metrov
	Mezlan	109	151	44	12	207	39.233 metrov
	Loden	130	129	7		136	32.870 metrov
		914	848	99	47	994	

Izdelovali so dve vrsti platna, grobega in finega, vendar je grobo platno močno prevladovalo. Seveda niso na primer leta 1770 stkali vsak dan meter platna; prav gotovo so statve tekle v zimskem času, drugače so počivale. Ne samo zaradi poljskih del, ampak tudi zato, ker so spredeni lan ali kopoljo hitro podelali.

Proizvodnja mezlana je, če jo preračunamo na posameznega tkalca, za platnom zelo zaostajala: leta 1768 je znašala 250 m, nato je nazadovala na 198 m in se 1770 dvignila na skoraj 242 metrov. Mezlan je bil mešanica volne in lanu in so mu v dialektu rekli 'cajg'. Izdelovali so dve vrsti mezlana, čisto volnenega (?), najbrž je volna le absolutno prevladovala) in polvolnenega.

Loden ali v virih tudi Landtuch (domače sukno), je spadal po kvaliteti med čisto volnena sukna, le način proizvodnje je bil drugačen. Proizvajali so grob in fin loden. Leta 1768 so natkali 125 m na tkalca, potem le 121 m, leta 1770 se je proizvodnja dvignila na skoraj 190 metrov. Proizvodnja lodna je bila torej najmanjša.

Pogosto so tkalci mezlana tkali tudi blago, ki se je imenovalo rač, dalje so izdelovali polkrepon, loden in druge čisto volnene tkanine. Rač je bil izdelan iz volnenih in platnenih nitk, polkrepon je bil močno podoben polvolnenemu mezlanu. Izrazite specializacije v glavnem še ni bilo; izjema so platnarske statve, saj so ves čas proizvajale samo platno, nobene druge tkanine. Poročevalci so 1762 zapisali, da deluje večina platnarskih statev na deželi in da so last kmečkih tkalcev; mojstrov, ki so izučeni, je zelo malo, vsi drugi so priučeni. Gre za lastne, hišne statve in za delavce, pri-

učene po družinski tradiciji. Tu založnik ni še imel nobenega posebnega vpliva; omejil se je na odkup proizvedenega platna, morda pripeljal novo prejo, če so staro že podelali, morda dobavil polomljeni del statev. Priporočati izdelavo morebitnih novih vrst tkanin, po katerih je spraševalo tržišče, že ni mogel več, ker niso bile niti statve prirejene za to niti ni bil mojster prilagodljiv. Ko je 1723 vodil Franc Rakovec-Raigersfeld manjšo flotiljo na Portugalsko, je vozil s seboj tudi osem bal loškega platna. Pozneje je zapisal, da ni šlo dobro v prodajo, »ker je preozko«.⁶ Štirideset let pozneje najbrž ni bilo nič bolje, ker so po svetu, kot kaže, uporabljali širše statve od gorenjskih.

Kar se tiče števila predic in predilcev na Kranjskem, ponovno opozarjamo na mnoge glasove, ki so zatrjevali, da zna presti lan in konopljo vsak človek in da to delajo po vsej deželi ter da ima domala vsaka hiša svoje statve, kjer tko za domače potrebe. Zato da praktično ni mogoče navesti števila predic in tkalcev. Toda komerčni konses je le navedel nekaj najvidnejših proizvajalcev platna, lodna in mezlana. Leta 1765 je zapisal, da tkejo platno v mestu in gospostvu Loka Jurij in Jožef Jenko pl. Jenkensheim, Martin in Simon Demšar, Niklas in Jakob Jugovic, Andrej Homan; v grofiji Kočevje Miha Mikič, Hanže Witine, Jurij Korne; v gospostvu Polhov Gradec gospod Marko Anton baron Polhograjski. Loden in mezlan v gospostvu Kamen (v vaseh Begunje, Otoče, Goriče) so tkali Hanže Žebot, Matevž Nastran, Gašper Peračnik, Jakob Mihevc. Mezlan, raš, polkrepon in čisto volnene izdelke so v gospostvu Bled proizvajali Nace, Hanže in Jakob Svetina, Matevž in Miha Podlipnik, Miha in Štefan Gogala, Hanže Pušin, Jurij Terpinc, Anton Balant in Jakob Ferjan, medtem ko je samo loden izdeloval v Radovljici meščan Andrej Žebot. Iz vrste priimkov, ki jih poznamo (baron Polhograjski, Jenko, Demšar, Jugovic, Terpinc), nam je takoj jasno, da gre veliko bolj za *vidne ali izrazite založnike* in veliko manj za neposredne proizvajalce. Omenili smo barona Polhograjskega; v zvezi s tekstilno stroko smo naleteli še na nekaj zemljiških gospodov. Ob tem se takoj vprašamo, ali so morali podložniki svojemu zemljiškemu gospodu odrajtati desetino tudi v lanu in konoplji (morda tudi v volni), nakar jim je gospod surovino vrnil z namenom, da jo zanj podelajo v tekstilno blago. Če je res tako, potem ne gre tu za klasično založništvo s surovinami, ampak še za močno podložniško obliko dela, podobno tlačanski (brezplačno delo oziroma neplačano delo). Če je bil Polhograjski že klasični založnik, potem je moral plačati mezdo, čeprav v obliki minimalne odškodnine. Na češkem je bilo v mnogih primerih tako, da so podložniki tkali za svojega zemljiškega gospoda v obliki podložniških opravil; na ta način je fevdalni »delodajalec« veliko profitiral.

Nadalje nam razpredelnica pove, da je bilo mojstrov približno toliko kot statev. V splošnem moremo trditi, da je bil vsak kmečki mojster gospodar le nad enim statvami. V letih 1766 in 1767 je bilo mojstrov približno 700 več kot statev. To tolmačimo tako, da so se popisovalcem prijavili kot mojstri ljudje, ki v danem trenutku niso imeli svojih lastnih statev, a so sicer bili »mojstri«. Ali so statve stale zaradi popravil ali pa so jih sploh odstranili.

Pomembno je tudi vprašanje plasiranja izdelanih kosov platna. Zaradi pozitivnega učinka velike propagande glede razmaha tekstilstva, ki jo je sprožil merkantilizem v tem času, je izvoz nujno moral porasti, ker do-

⁶ AS, Raigersfeldov arhiv, knjiga »Franz Freyher von Raigersfeld Copia lettere I, 1722—1732«, str. 113, str. 663.

mnevamo, da so domače potrebe rasle zmerneje. Nimamo podatkov za izmero domačega tržišča, imamo jih le za izvoz platna in dvonitnika prek Trsta. Gre za vsote v goldinarjih in za avstrijsko polovico države:⁷

Dežela	1760	1761	1762	1763
Kranjska	199.362	203.649	207.944	227.600
Avstrija	113.327	65.563	87.627	85.200
Češka	25.164	23.314	66.977	20.311
Moravska	25.592	40.155	20.565	19.480
Šlezija	22.232	15.799	2.064	2.903
Koroška	11.009	10.388	9.296	15.125
Tirolska		1.748	3.650	17.778
Štajerska	1.145	921	4.390	4.142

Prej smo omenili napredovanje tkalske storilnosti, sedaj moremo dokazati vse večji izvoz kranjskega platna. Tabela je odločilna zlasti zanj; Koroška je uporabljala predvsem cesto skozi Kanalsko dolino, Češka, Moravska in Šlezija so gravitirale na Hamburg. Preseneča skromen izvoz iz Štajerske; verjetno ima glavni delež pri tem slovenski del dežele. Zanimivo je, kako se je Tirolska vse bolj usmerjala k Trstu, čeprav je bila sosed beneške republike; morda je k temu vsaj delno pripomogel merkantilistični kurz glede forsiranja Trsta kot izvoznega pristanišča. Trstu so takšne in podobne tabele prišle prav, ker je z njimi dokazoval, kako široko zaledje priteguje k sebi in kako obsežen je promet skozi njegovo svobodno pristanišče.

H gornjim številkam za izvoz Kranjske prek Trsta moramo dodati še izvoz platna skozi reško pristanišče. Leta 1760 naj bi tu skozi izvozili za okoli 109.000 gld te tkanine, naslednjega leta za okoli 112.000 fl, leta 1762 za okoli 113.000 florintov.⁸ Tudi v tem primeru gre za porast izvoza. Najbrž ne pretiravamo, ko trdimo, da so slovenski platnarski predeli vsaj relativno, če že absolutno ne, dominirali v proizvodnji tega blaga na ozemlju med Krasom in Semmeringom, med Sotlo in tirolskimi planinami.

Še v časih, ko je delovala avstrijska orientalna kompanija, je naš Rakovec zapisal, da je velik potrošnik kranjskega platna tudi armada in da ga zlasti veliko kupi, kadar so vojne.⁹ Teh je bilo v 18. stoletju veliko: nekaj vojn proti Turčiji, nekaj proti Prusom itd. Nas bi zanimala predvsem prodaja armadi, a za sedaj še nimamo številke glede teh dobav. Nekaj platna je šlo tudi za izdelavo jader, vendar potrošnja ni bila znatna in tudi sicer je jadrovina drugače tkana kot navadno platno. V slovenskem prostoru so se izdelovale še druge vrste platna, toda kmečke statve ga niso tkale.

Svoj delež pri večanju družbenega bruto produkta so imele seveda še kmečke statve iz ostalih delov slovenske zemlje. Vemo, da so tkali loden na Mozirskem, da je dalje bila tovrstna proizvodnja zelo vidna v okolici žičkega samostana blizu Konjic (od tu so blago prodajali celo na Hrvaško),¹⁰ da so platno, loden in mezlan izdelovali v Ziljski dolini, v Podjuni, v Rožu in še marsikje, vendar proizvodnja ni bila nikjer drugje tako ekstenzivna kot v dobršnem delu Kranjske, zlasti na Gorenjskem. Tkalskega dela po samostanih, o katerem smo tudi poučeni, ne upoštevamo, ker je bilo blago namenjeno interni rabi. Vsaj za sedaj ne vemo ničesar o prodaji za tržišče.

⁷ ADK, Litorale Kommerz, fasc. 585.

⁸ Josip Zontar, Platnarstvo in sitarstvo v loškem gospostvu v 18. stoletju, Loški razgledi III, Skofja Loka 1956, str. 89–102, navaja za izvoz prek Trsta podobne številke, le nekoliko višje, in dodaja za leto 1764 vsoto 193.303 gld, za leto 1765 pa kar 250.039 gld.

⁹ AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XXI.

¹⁰ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 391.

Obrtniška proizvodnja

Politika dvora in njegove administracije je že od konca 17. stoletja šla za tem, da *razširi sektor svobodnih obrtnikov*. To so bili rokodelci, ki so najprej delali za dvor in drugo pridvorno aristokracijo, so pa sčasoma začeli streči tudi drugim strankam za svoj račun. Nemalo mojstrov si je znalo pridobiti koncesijo od raznih dvornih pisarn. Kot po drugih dednih deželah tudi pri nas ni manjkalo protežiranih obrtnikov. Poleti 1682 so kranjski deželni stanovi celo na svojem zasedanju obravnavali poročilo, da bodo — na pobudo meščanov — cehi motili in vznemirjali vse tiste rokodelce, ki so pod stanovsko zaščito. Da bi aristokracija preprečila vznemirjanje, je hotela kupiti v Ljubljani zemljišče in na njem zgraditi delavnice. Rokodelci bi plačali najemnino za prostore in plemstvo bi jih ščitilo.¹¹

Zlasti po deželi so delali številni nekoncesionirani in neprotežirani obrtniki kar po hišah in od vasi do vasi. Za takšno delo se je uveljavilo ime štera (tudi štira; beseda izvira iz nemške Störer, motilec, šušmar). Ker šterovcev ali šušmarjev ni bilo tako malo, so v njihovo korist objavili 1725 patent, ki je vsem nepooblaščenim rokodelcem dovoljeval izvajati njihov poklic za plačilo določene zaščitnine. Približno od tega časa dalje so vse pogostejše uporabljali besedo profesija, profesionist za obrt in obrtnika nasploh. Šlo je torej za uvažanje novega termina, ki je imel družbenoekonomsko ozadje: celotni sloj rokodelcev so poimenovali z besedo profesionisti, izvajalci določene oblike in načina proizvodnje, brez ozira na to, ali so bili nekateri povezani cehovsko ali ne. Pojem »cehovski obrtniki« je bil navezan čisto konkretno le na tiste profesioniste, ki so bili po izrazito internih pravilih, predpisih ali določbah vezani na določeni način življenja in dela v delavnici in v cehovski organizaciji.

Vzporedno z drugimi merkantilisti v zahodni in srednji Evropi so tudi naši merkantilisti spoznavali, da cehovsko obrtništvo ne bo prav zaradi načina proizvodnje, prodaje in internoorganizacijske prisile samo iz sebe nikoli sposobno razviti produkcijskih sil in odnosov na svobodnejši in širši osnovi; podprli so državno oblast, ko je ta 1732 vzpostavila svojo kontrolo nad cehi. Enostavno so zahtevali ukinitve vseh cehov. Franc Rakovec-Raigersfeld je v letih okoli 1730 pisal, da so prav cehi cokla za napredek industrije in da naj ne bo nastajanje mojstrov, pomočnikov in vajencev nič več notranja zadeva cehov samih, temveč skrb oblasti. Ukiniti je treba — je trdil — vse cehe razen pekovskih, mesarskih, čevljarških in podobnih; druge je treba preobraziti v svobodne obrtnike.¹² Kar je tu želel in predlagal, se je dvajset let pozneje pričelo uresničevati, toda res šele pričelo. Vedeti je namreč treba, da se je cehovski sistem v dednih deželah razvijal historično, to je, vsaka dežela — celo posamezni deli večjih dežel — je imela tudi glede cehovstva svojo specifično tradicijo, ki se je dokaj razlikovala od oblik v sosednji deželi, kaj šele med oddaljenimi deželami, na primer med Kranjsko in Češko. Država, ki se je pričela močneje centralizirati šele približno od sredine 18. stoletja dalje, ni mogla objaviti dekreta, ki naj bi hitro in učinkovito veljal za vso državo in ki naj bi v sorazmerno kratkem času uspel znivelirati velike razlike med deželami. Marsikateri odlok, ki ga je objavila dvorna administracija, so morali kaj kmalu omiliti in ga

¹¹ AS, Carl Seyfrid von Perizhoffen, Carnioliae pragmatica I, prot. 30, t. 37; podatek ima datum 3. VI. 1682. — Za splošni pregled prim. Karl Pribram, Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860 — Erster Band, 1740 bis 1798, Leipzig 1907, str. 18 sl. (cit. Pribram, Geschichte). — V ljubljanskem primeru gre za motenje le določenih rokodelcev, kajti stanovsko zaščito so uživali na primer tudi tiskar, lekarnar in morda še kdo.

¹² AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. II. — Prim. Jože Sorn, Merkantilist Franc Rakovec-Raigersfeld (1697–1760), Kronika III, 1955, str. 81–87.

celo umakniti tako, da ga v praksi niso izvajali, čeprav ga uradno niso preklicali. Izreči zahtevo po ukinitvi cehov je bilo vsekakor napredno dejanje, toda v praksi je šlo vse zelo počasi: še v letih okoli 1830 so oblasti imele nemalo dela z »dokončno« odpravo cehovske tradicije in cehovskih navad, čeprav sta svobodno obrtništvo in industrija predstavljala že absolutno vodilno proizvodjalno silo.

Razume se, da ni bil samo Rakovec nasprotnik cehovstva. Kranjski deželni stanovi, ki so imeli opraviti s cehi že proti koncu 17. stoletja, so tudi pozneje, na primer 1720 in 1723, ponovno terjali ukinitve cehov; pri istem je vztrajal deželni glavar 1722 in pozneje.¹³ Še in še bi mogli naštevati, kdo vse je iz širših »narodnogospodarskih« razlogov nasprotoval ožji »mestnogospodarski« usmerjenosti cehov. Merkantilistična teorija, da je treba težiti k širšeprostorski gospodarski politiki in praktični povezavi, lokalizme pa odpraviti ali vsaj močno utesniti, če se hoče doseči planirani gospodarski razmah in povečan izvoz proizvodov, je bila v ofenzivi in cehovski trdoživost se ni pisalo dobro. Toda vprašanji, s katerima se je malokdo ubadal, se glasita: Kdo, kako in s čim naj cehe »razkroji« ter kdo, kako in s čim naj nadomesti proizvodnjo, ki še zdaleč ni bila tako malo pomembna, če bi se cehi oprijeli pasivnega odpora, se dogovorili za upočasnitev proizvodnje, če bi vskladiščili surovine in se lotili še drugih nezaželenih ter nepričakovanih ekonomskopolitičnih ukrepov? Eden izmed sorazmerno redkih naših merkantilistov, ki je vnesel v splošno proticehovsko razpoloženje več jasnosti, je bil Rakovec. V bistvu je zahteval razveljavitev notranjih pravil (na primer omejevanje števila pomočnikov in vajencev); s tem bi se uveljavila načela konkurence in konkurenčne sposobnosti. Iz nekaterih misli moremo razbrati, da se je zavedal, kako bodo vsi obrtniki, ki niso konkurenčno sposobni, zdrknili na družbeni lestvici za nekaj klinov navzdol in jih bo treba prišteti k socialno ogroženi skupini proizvajalcev. Dobro je poznal politično moč cehov v mestih in trgih, kjer so njihovi člani zasedali vodilna mesta (župan, sodnik, član notranjega sveta), in znana mu je bila mentaliteta, da so samo cehovski ljudje poštene obrtniki. To je vedela tudi vodilna dvorna administracija in tamkajšnji kameralisti. Vsi ti so se lotili problema tako, da niso več potrjevali cehovskih statuten v dotedanji obliki, ampak so jih prej »adaptirali« (ta beseda se je močno uveljavila po letu 1770, čeprav je praksa starejša); nadalje so določeno kategorijo obrti proglasili za policijsko obrt, drugo za komerčno obrt. Kontrolo nad prvo kategorijo so prepustili nižjim političnoupravnim oblastem, drugo so podredili kontroli komerčnih organov, jih ščitili in jim s koncesijskimi listinami, ki so jih smeli izstaviti, omogočali razvoj v industrijsko smer. Poslednji dve besedi takrat nista pomenili, da se bodo komerčni obrtniki kar v najkrajšem možnem času razvili v fabrike, v tovarne, temveč da smejo in da naj teže k množični proizvodnji za širše tržišče in za izvoz.

V praksi je to pregrupiranje, preusmerjanje, prehajanje na merkantilistične principe potekalo počasi, bilo je mnogo nejasnosti, razlikujočih se tolmačenj, nasprotujočih si dekretov ter tudi prisile in odporov, kar se je državna oblast šele krepila, tradicija je pa bila zelo trdoživa. Opisovanje tega težavnega preusmerjanja bi nas zapeljalo predaleč.

Leta 1751 so v dvornih uradih še posebej živahno razpravljali o usodi cehov.¹⁴ Rezultat dolgotrajnih pogovorov ni bil presenetljiv: spoznali so,

¹³ Jože Šorn, Trst in njegovo neposredno zaledje v prvih treh desetletjih XVIII. stoletja, Kronika VII, 1959, str. 148–161.

¹⁴ Naslednji odstavki temelje na delu Pribram, Geschichte, str. 42–63, 289–318, 412–447, 508–569.

da bi bil dekret, ki naj bi veljal za vso državo, praktično brez vsake moči, ker so imele dežele vsaka svojo cehovsko tradicijo. Kaj torej? Zmagal je ekonomskopolitični princip: razrahljati proizvodno moč cehov s tem, da se forsirajo in ščitijo obrti, ki niso organizirane cehovsko. Pri tem forsiranju naj se upošteva načelo koristnosti za široko tržišče. Nadaljnji korak vodilnih državnih uradov je bil, da so 1754 prepovedali razširiti cehovsko prisilo, siljenje obrtnikov v ceh, še na svobodne obrti. S tema dvema korakoma, zlasti s prvim, so zavarovali osnovni koncept: *ločiti obrti v dve skupini, pri čemer naj odloča obseg tržišča*. Krojače, čevljarje, kovače, kolarje, milarje, peke, mesarje, kramarje in podobne profesioniste so deklarirali za člane policijskih obrti, kar 48 poklicev so uvrstili med komerčne obrti in jih podredili komerčnim instancam, na primer klobučarje, usnjarje, predice, tkalce platna, sukna, svile in trakov, pletilce nogavic, papirničarje itd. V naslednjih desetletjih niso oblasti nikdar odstopile od tega modernega in odločilnega opredeljevanja obrti. Razumljivo je, da so cehi primerno glasno reagirali na razkrojevalne težnje. Kako počasi so oblasti ukinjale cehovsko ustavo, bomo pokazali samo z dvema primeroma: šele z dekretom iz leta 1787 so ukinili cehovstvo v obdelavi lesa in jo proglasili za svobodno panogo; cirkular vsem deželnim glavarstvom iz istega leta vsebuje stavek, da se deklarira zvonolivarstvo in medeninarstvo za svobodno umetnost in da se s tem ukinja morebitna veljajoča cehovska ustava.

S tem smo na kratko in enostavno pokazali, kako je »nastala« komerčna obrt, ki jo je merkantilizem tako forsiral povsod v zahodni in srednji Evropi. S tem je dobila policijska obrt značaj statične obrti, komerčni so odprli vrata za razvoj v smeri veleobrta, to se pravi, v smeri velike manufakture ali celo — zlasti pod konec 18. stoletja — tovarne, na primer usnjarne, papirnice, vrvarne, svečarne itd. Zlasti na Češkem se je komerčna obrt dokaj hitro usmerila v manufakture, v našem prostoru opazimo predvsem bolj okrepljeno obliko založništva, večjo centralizacijo v tem načinu proizvodnje. Manufakture so izstopale v času po deblokadi Evrope. Ko so pod konec 18. stoletja »adaptirali« cehom njihova pravila, so jih s tem hoteli preobraziti v nekakšna obrtniška društva. Ta trud je najbolj uspeval na Dunaju, ker je mesto že živelo takšno gospodarsko življenje, kakršnega večji deli habsburških dežel še niso poznali.

Spoznali smo način delitve obrti v policijske in komerčne panoge, kakršnega je vpeljala kameralistična administracija sredi 18. stoletja. Obstajala je tudi še drugačna delitev. Starejša je in tudi zapletenejša. Ta delitev je vso obrtno dejavnost, ki je delovala po cehovskih pravilih, enostavno imenovala *cehovska obrt*, vso drugo dejavnost, ki ni bila z ničemer vezana, je logično imenovala *necehovska obrt*. Sem so v začetku šteli dvorne in stanovske protežirance in šušmarje, dalje priučene tkalce itd., skratka vse, ki so proizvajali zunaj cehovske ustave. Ker je bilo šolanje v okviru ceha edino sistematično šolanje s pravico izdajanja učnih spričeval, je morala politična oblast z nečim nadomestiti te dokumente. Tam je učno pismo fungiralo kot dovoljenje za opravljanje obrti, tu je isto vlogo prevzela koncesijska listina. Kdor se ni potegoval za koncesijsko listino, in teh je bilo zelo veliko, je ostal prost necehovski obrtnik. Še pred sredino 18. stoletja je oblast odprla vrata tudi koncesioniranemu necehovskemu obrtniku; dajala je možnost — vsaj teoretično možnost — tudi njemu, da se je sčasoma usmeril v proizvodnjo širokih dimenzij. Če ni želel iti v nakazano smer, ker ni imel dovolj investicijskega kapitala, je prejel le delovno koncesijo, torej res samo le obrtni list. Kdaj in zakaj so uvedli dve vrsti koncesij, enostavno

oziroma normalno — in »plemenitejšo« formalno (vezana je bila na neko starejšo formo podeljevanja koncesij), bomo zvedeli kdaj drugič.

Omeniti moramo še tretji način delitve obrti, ki je bil prav tako zelo star. Za razliko od prejšnjih dveh se je ta nanašal izključno na obrti, ki so za delovanje imele *dokumentno osnovo*, na primer spričevala, kupoprodajno pogodbo in podobno. Po njem se je obrt delila po prvi strani v *osebno obrt*, po drugi strani v *realno obrt*. Zelo širok obseg osebne obrti je temeljil na listini, v kateri je pisalo, da je njen lastnik pravilno izučen mojster in da sme opravljati navedeno obrt. Dokument je zgubil veljavo z dnem lastnikove smrti, ker je bil vezan na osebo. Sicer je smel voditi delavnico še naprej kdorkoli, toda po pravilu vedno samo s ponovno podelitvijo koncesije. Izpolnjevanje pravila so vestno nadzorovali. Realna obrt je imela to posebnost, da jo je smel obrtnik opravljati po pravilu šele tedaj, ko je s koncesijo vred kupil določeno nepremičnino s premičninami vred. Zaradi te materialne osnove so prvo vejo realne obrti imenovali *radicirana obrt* (korenjena ali korena obrt). Kdor je hotel dalje voditi mlin, kovačijo, ključavničarsko delavnico, gostilniški obrat, lekarno in podobno, je moral obvezno kupiti to nepremičnino z orodjem vred. Vrednost mojstrske pravice je v teh primerih stala natančno toliko, kolikor je obrtnik plačal za vse skupaj. Ker je bila nepremičnina vpisana v zemljiško knjigo, je njena skupna vrednost fungirala v času reguliranja davkov v 18. stoletju kot osnova za odmero davka. Posebnost radicirane obrti je bila v tem, da je bila izpostavljena kar dvema kontrolama, namreč cehu in davčni upravi. S tem je pravzaprav dobila davčna uprava v pest ne samo konkretnega obrtnika, ampak vso obrt in v katerem koli trenutku je vedela, kako obsežna, močna in bogata je ta obrt. Tudi drugo vejo realne obrti, tako imenovano *kupoprodajno obrt*, ki so jo reflektanti mogli kupiti in prodati po potrebi, je kontrolirala politična oblast, kajti od 1756 oziroma od 1775 dalje so jo smeli opravljati, če so poprej prosili za podelitev koncesije (kramarije, branjarije).

Z namenom, da bi omogočili še boljšo orientacijo v že tako zapleteni cehovski problematiki, smo izdelali shemo, ki ji moremo dodati naslov »Delitev obrti v praksi«. Shema je kombinacija tradicije, prava, panoge, instančne podrejenosti in ekonomskopolitičnih kriterijev.

Strukturi pod številka I. in II. imata zelo dolgo tradicijo, s pripombo, da sodi sèm še prosta necehovska obrt, medtem ko so druge veje mlajšega datuma (koncesionirana necehovska obrt iz prve polovice 18. stoletja, ostale iz druge polovice stoletja). Struktura pod številko III. se je razvijala vsa v drugi polovici omenjenega stoletja in delno v prvi četrtini 19. stoletja. Obe veji obrti, izpisani s krepkimi črkami, sta po sredini 18. stoletja dalje nosili v sebi elemente, ki so jima omogočali — če je bil na voljo investicijski kapital — razvoj v industrijo širokega obsega (proizvodnja za obsežno tržišče), torej razvoj tudi v proizvodno ali proizvajalno enoto, ki je imela obliko manufakture (z izjemo proste necehovske obrti in obrti z delovno koncesijo).

Prosta necehovska obrt je bila povsod, tudi na Slovenskem, zelo razširjena. To je bila dolga vrsta tkalcev na deželi, so bili nogavičarji, čipkarice in podobno. Rahla cehovska nagnjenja bomo omenili pozneje. Dokument za opravljanje koncesionirane necehovske obrti je bil potreben zaradi specializiranosti stroke, vendar mojstrski izpit ni bil obvezen; kandidat je smel biti tudi samo priučen (na primer precizni mehanik). Če ni zmožgel večjega investicijskega kapitala in so zanj delali eden ali dva pomočnika in kak ožji sorodnik, je ostal pri delovni koncesiji. Večji kapital, več delavcev, razširjanje tržišča in pridobivanje novih možnosti za razširitev obratovanja, ne nazadnje konkretnejše ambicije so lastnika napeljale k temu, da je prosil za *fabriško koncesijo*.

Splošna industrijska politika države je omogočila razrast komercialnih obrti do te mere, da je 1791 že mogla in tudi morala vse dvome, nepreglednost stanja in nejasnosti pri tolmačenju odpraviti z definicijami in nadaljnjo razvejitvijo uradov in njihovih oddelkov, ki so bili kompetentni za obrtne zadeve. Morali bi zapisati, da je *pričela* odpravljati nepreglednost stanja, ker še 20—25 let pozneje ni bilo vse tako jasno in nedvoumno.

Nedognanost, ki je bila vsakdanji pojav, kadar je šlo za analizo stanja v obrtih, je odsevala tudi iz elaboratov, iz *popisov in statistik*, nastalih v 60 letih 18. stoletja in pozneje. Nekateri popisovalci so ločeno popisali policijske obrti in komercialne obrti, nekateri niso doumeli razmejitve in so na primer papirničarje pripisali komercialni obrti, ob drugi priložnosti so jih napravili za samostojne manufakture, popisovalec sosednje dežele jih je uvrstil kar med policijske obrti.¹⁵ Kmečke statve so na Kranjskem zaradi dvomov registrirali enostavno kar v posebnem popisu, kjer jih je bilo manj, na primer v slovenskem delu štajerske, jih moramo iskati v rubriki profesionistov. Spet drugje, konkretno na Goriškem, predstavljajo komercialno obrt — samo svilarke statve. V Trstu in nikjer drugje so med komercialne poklice in obrti (arti e mestieri commerciali) šteli mornarje, slaščičarje, zavijalce steklenic.¹⁶ Najbrž zato, ker je imel Tomaž Kumar v Ajdovščini velik mlin za papir in so ga tako prišteli med manufakturiiste, so tudi njegovo 'fabriko pršuta' v Gorici — v bistvu mesarijo — uvrstili med manufakture, in tako naprej. Podoba je pisana, meje med obrtmi zabrisane, številke le zelo približne, marsikaj neregistrirano, a vseeno se dokopljemo do zaokrožene predstave o tem, koliko obrtnikov je štela določena obrt, koliko pomočnikov in vajencev je prišlo na enega mojstra, kolikšna je bila storilnost obrtniškega dela v slovenskem prostoru in podobno.

¹⁵ Če je imela Ljubljana 1754 pri svojih 9000 prebivalcih okoli 680 ljudi zaposlenih v obrtništvu (manj kot 8 odstotkov), so tu mišljene vse obrti brez kakršne koli razmejitve. — Prim. Vlado Valenčič, Prebivalstvo Ljubljane pred 200 leti, Kronika II, 1954, str. 191—200.

¹⁶ ADK, rokopis št. 736.

Za začetek naj sledi okvirna razpredelnica za notranjeavstrijsko skupino dednih dežel in za mesto Trst:¹⁷

Dežela (mesto) in leto popisa	Število poklicev	moj.	Število profesionistov				skupaj
			pom.	vaj.	dnin.	drugi	
Štajerska 1775	27	2474	1787	462	380	320	5.423
Koroška 1762	10	1219	750				1.969
Kranjska 1762	68	3161	534				3.695
Goriška 1768	1	43	172	140	166		521
Trst 1775	56						1.960
Skupaj		6897	3243	602	546	320	13.568

Na Kranjskem ni popisovalec ločeno popisal policijskih in komerčnih profesionistov, na Štajerskem so vračunali tudi »fabrike« (na primer steklarne, ki so imele največ dninarjev), na Koroškem so si olajšali delo in popisali le deset najmočnejših skupin obrti, kamor so — vse tako kaže — prišteli tudi kmečke statve oziroma tkalce, Goričanom so se popisa vredni zdeli le svilarški profesionisti in še ti so skoraj vsi delali že v založniški obliki dela in celo že v obliki nekoliko centralizirane manufakture; Tržičani so prišteli trgovce k policijski obrti (arti e mestieri di publico servizio), zavijalce steklenic h komerčni obrti. Najbrž so mišljeni le trgovci s prodajalnami (prodajalci in kramarji), v drugem primeru zavijalci, ki so delali v pravih manufakturah, to je, v osredotočenih obratih za proizvodnjo rozoljo-likerja, v obratih tipično komerčnega značaja. Torej res pisana podoba, ki dopušča določiti skupni imenovalec le za omejeno število poklicev, kajti na primer zavijalce steklenic bi mirno mogli prišteti pravim meznim delavcem. Razlike med citiranimi leti niti ne motijo preveč, ker je bilo nihanje v številu profesionistov določene panoge več let zapovrstjo v neki deželi tako majhno, da smo ga ponekod mogli izračunati celo v promilih.

Ta in druge razpredelnice, tudi tekstni podatki in siceršnje navedbe dovoljujejo, da skupno število profesionistov policijske in komerčne veje obrti močno zaokrožimo navzgor in da zapišemo domnevo: Vseh profesionistov v Notranji Avstriji s Trstom vred je bilo v letih okoli 1770 najmanj 15.000 po številu, morda celo več. Obrtniškega naraščaja je primanjkovalo tudi v alpskih deželah Avstrije. Skoraj polovica mojstrov je delala brez pomočnikov, da o vajencih ne govorimo še posebej. Citiranje različnih števil pri številu poklicev nam onemogoča zvedeti, katera dežela je imela največ poklicev in katera najmanj. Kranjska je navedla precej izčrpno število poklicev in vprašanje je, če bi mogle druge dežele navesti bistveno večje število. Izjeme so Dunaj, Praga, oziroma Spodnja Avstrija in Češka.

Mariborski okrožni glavar je 30. januarja 1765 sestavil Poročilo o komerčnem stanju (mariborsko okrožje je takrat obsegalo še znaten del nemško govoreče Štajerske). Poročilo pravi, da v vsem okrožju ni brivcev, ni izdelovalcev igel, ni splavarjev (»flosarjev«), ni izdelovalcev kos, ni izdelovalcev smodnika in tudi ne papirničarjev; okrožje da ima samo dva knjigoveza, dva kleparja, dva kotlarja itd. Zanimivo je, kako zanika obstoj brivcev, čeprav ne moremo verjeti, da bi vse okrožje, ki je takrat štelu morda okoli 160.000 prebivalcev, ne imelo nobenega brivca. Vrsta drugih številnih podatkov priča, da sta tako mariborsko kot celjsko okrožje imela obilo splavarjev, celjsko je morda mariborskega sploh prekašalo. Po Dravi

¹⁷ Naslednji odstavki temelje, če ni drugače označeno, na virih v ADK, fasc. rd. št. 385 in 397, ter rokopisu št. 736.

so splavarili vsaj od 13. stoletja dalje, po Savinji vsaj od 15. stoletja dalje. Morda splavar res ni bil samostojen poklic, samostojna obrt, in ga je glavvar imel za podaljšani popravek kmečkih del oziroma gozdnih del; ker se mu ni zdelo primerno, da to zapiše, je raje zanikal obstoj splavarjev. Smodnikarji na Kranjskem so često bili kmetje in nimamo razloga dvomiti v to, da jih v slovenskem delu štajerske ni bilo. Nasprotno, eden izmed njih se celo navaja z imenom. Če je ljubljanski magistrat kupil smodnik leta 1726 na Koroškem in v Gradcu, nato samo v Gradcu, leta 1732 in 1733 pri izdelovalcu smodnika Janezu Juriju Geyerju v Mariboru,¹⁸ potem je velika verjetnost, da jih je v času pospeševanja obrtnih dejavnosti v drugi polovici 18. stoletja bilo še več. Ne smemo prezreti dejstva, da so popise komerčnih obrtnikov naložili komerčnim konsesom, glavvar je pa popis izpeljal samoiniciativno, tako je vsaj trdil v poročilu, po lastnem preudarku in s primerno naglico, samo da bi si povečal ugled pri ukazovalcu popisa.

Sedaj še korak naprej. Podatki popisovalcev nam omogočajo, da — spet okroglo — ugotovimo število komerčnih profesionistov za ves slovenski prostor. Našteli smo:

Teritorij (mesto) in leto popisa	Število poklicev	moj.	Število profesionistov pom.	vaj.	dnin.	skupaj
Kranjska 1769	27	694	199	103		996
Slov. Koroška 1762	10	350	150			500
Sl. maribor. okr. 1765	49	617	338			955
Celj. okrožje 1769	29	284	387	23		694
Goriška 1768	1	43	172	140	166	521
Trst 1758	18					326
Skupaj		1988	1246	266	166	3992

V primerjavi s prejšnjo razpredelnico opazimo tu določene — imenujmo jih tako — anomalije. Pri obeh vejah obrti, policijski in komerčni, je zgoraj štajerska navedla le 27 raznih poklicev, tu slovenski del mariborskega okrožja samo v komerčni stroki 49 poklicev, celjsko okrožje 29 poklicev, torej več kot pestrejša Kranjska. Vzrok je verjetno v tem, da je določeni popisovalec na štajerskem leta 1775 združeval sorodne poklice, tiste pa, ki so imeli po enega, dva, tri mojstre brez pomočnikov in vajencev, enostavno opustil; starejša popisovalca za mariborsko in celjsko okrožje sta bila že samo pri štetju komerčnih obrti veliko bolj vestna kot popisovalec iz leta 1775. Trst je v obeh popisnih letih (1758, 1775) navajal le skupno število profesionistov, to se pravi, popisa ni specificiral po številu mojstrov, pomočnikov in vajencev. Tu smo v obeh razpredelnicah seštevali dane številke za mojstre, pomočnike in vajence brez tržaških zato, da smo vsaj za nekatere teritorije (in skupaj za slovenski prostor brez Trsta, Prekmurja in Beneške Slovenije) dobili določene relacije med mojstri in njihovimi pomočniki ter vajenci. Hoteli smo namreč vsaj v grobem zvedeti, kako je z obrtniškim naraščanjem, so li imeli mojstri vsak svojega pomočnika ali vsaj vajenca.

Ne glede na razlike v letih popisovanja se nam zdi seštevek prenizek. Korigiramo ga lahko tako, da iz drugih podatkov, ki so jih imeli na voljo komerčni konsesi v smislu nam že znanega »bilanciranja«, sestavimo seznam za 16 obrti in njihovo zasedbo v skupnem številu (moj. + pom. +

¹⁸ Ivan Slokar, Zgodovina solitrarn in smodnišnic v Ljubljani in njeni okolici, Kronika IX, 1961, str. 110—113.

vaj.). Tako je bilo v letih okoli 1765 v slovenskem prostoru s citiranimi omejitvami:

tkalcev	1626	barvarjev	83
svilarjev	525	lončarjev	65
usnjarjev	513	irharjev	49
krznarjev	159	vrvarjev	46
fužin. kovačev	156	pasarjev	35
pletilcev	147	jermenarjev	29
klobučarjev	125	žebjarjev	23
sitarjev	83	rokavičarjev	13

Seštevek se glasi: 3715 profesionistov v tistih 16 strokah, ki so bile skupne okrnjenemu slovenskemu prostoru. Če prištejemo Trst, moramo takoj pripisati, da je mesto imelo obrtnike, ki jih druge niso poznali, ker jih niso potrebovali, na primer 15 smolarjev (za smolanje ladij), točno 170 mornarjev, dalje 8 zavijalcev steklenic in enega krojača jader. V zgornjo kolono nismo še vstavili 8 tržaških vrvarjev, 12 millarjev in 11 izdelovalcev rozolja ter 9 kotlarjev. S tem smo dosegli skupno število 3949 profesionistov in se približali podatkom iz prejšnje razpredelnice. Ko nam bo uspelo, da bomo seznam komerčnih obrti podaljšali od 16 vsaj na 25 panog in ko bomo mogli vključiti vsaj Prekmurje, če že ne vseh delov slovenskega prostora, se bomo morda približali domnevi, da je bilo v slovenskem prostoru v letih okoli 1766 nekako 4500 komerčnih profesionistov.

Zlasti v Trstu je število profesionistov naraščalo kar v skokih: leta 1775 je tu že bilo 191 mornarjev, potem 80 zavijalcev steklenic, namesto prejšnjih 54 trgovcev sedaj že 129 trgovcev, rozoljo je proizvajalo 37 delavcev itd. Ko že govorimo o Trstu in o netočnem »bilanciranju« tistih časov, naj dodamo v ilustracijo dve trditvi. Prva iz leta 1737 pravi, da je v Trstu 49 patronov ali lastnikov ladij in prav toliko ladij, ki imajo skupaj 221 mornarjev; druga iz leta 1756 zatrjuje, da ima Trst le 19 ladij in 67 pomorščakov.¹⁹ Ne gre za morebitno recesijo, ampak za dejstvo, da so tokrat seštevili le velike ladje, medtem ko so 20 let prej poštelili tudi manjše ladje. Popisovalec ne pove, kje je bila meja za »velike« ladje in »majhne« ladje; tudi statistik iz let 1758 in 1775 ne govori o razmejitvi. Nekaj podobnega se je dogajalo na Kranjskem z usnjarji. Na Slovenskem naj bi 1765 bilo 513 usnjarjev; nekako 15 let pozneje (1780) je samo na Kranjskem bilo zaposlenih v usnjarstvu že približno 1700 ljudi.²⁰ Gre torej ali za zelo hiter porast usnjarstva ali pa za dejstvo, da je bilo sredi 60 let le 513 mojstrov (brez pomočnikov in vajencev); še ta številka za skoraj ves slovenski prostor je zelo nizka.

Števila tkalcev nismo specificirali na tkalce platna, mezlana, lodna in drugih suken, ker nekatere statistike tega ne dopuščajo. Slovenski del mariborskega okrožja naj bi imel samo 70 tkalcev, kar je prav gotovo prenizko ocenjeno. Svilarški profesionisti so citirani samo za Goriško, druge naj bi jih ne poznali. Celjsko okrožje ne navaja lončarjev, čeprav jih je gotovo imelo. Podatki pač omogočajo, da določimo nekakšna središča komerčnih in policijskih obrti. Tu je območje ali pomerij Gradca z močnima smerema proti Judenburgu in Špilju, tu je pomerij Celovca s smerema proti

¹⁹ ADK, Litorale Kommerz, fasc. rd. št. 621.

²⁰ Hermann, Ritter Benedikt Franz Johann von —, Abriss der physikalischen Beschaffenheit der österreichischen Staaten und des gegenwärtigen Zustandes der Landwirtschaft, Gewerbe etc., Petersburg und Leipzig 1782, str. 85 (cit. Hermann, Abriss).

Vetrinju in Gospe Sveti, dalje Ljubljana z Obsavjem tja do Bleda, zelo široka okolica Gorice, mali teritorij mesta Trsta. Kot ne sodi v okvir te razprave zelo nadroben študij obrtništva, tako se ne moremo ustavljati pri medsebojnih odnosih med cehi proti koncu 17. stoletja in v začetku naslednjega stoletja, čeprav so ta medsebojna prerivanja po svoje poučna, saj nam v mnogih primerih povedo, da so cehi počasi zgubljali svojo nekdajšo neomajnost, avtoriteto in ekonomsko moč.²¹

Domneva, da smo morda še kar zadovoljivo ocenili število komerčnih profesionistov v slovenskem ozemlju, se pri ugotavljanju policijskih profesionistov sprevrže glede ocenjevanja spodnje meje njihovega števila komaj v tipanje. Tu lahko operiramo zgolj z desetimi poklici, a še ti so omejeni na ozemlje Kranjske, slovenskega dela mariborskega okrožja in na mesto Trst:

Poklic	Mesto Trst 1758	Kranjska 1762		Slov. del mar. okrožja 1765		Skupaj
		moj.	pom.	moj.	pom.	
Čevljarji	123	344	29	61	29	586
Krojači	98	290	36			424
Kovači	49	181	12	52	20	314
Zidarji	62	56	87	23	20	248
Tesarji		101	46	8	25	180
Mesarji	25	94	14	33	18	184
Peki	27	69	4	23	29	152
Sodarji	54	55	4	29	6	148
Mizarji	78	39	8	23	14	162
Mlinarji				42	17	59
Skupaj	516	1229	240	294	178	2457

Del teh obrtnikov je pripadal tako imenovani radicirani obrti (mlinarji, mizarji, peki itd.). Te je bilo lahko pošteti, teže je s profesionisti v obratih, ki so bili last zemljiškega gospoda (ali svetnega ali cerkvenega) in so stali na njegovi zemlji. Komu vse je pripadalo naštetih 42 mlinov v slovenskem delu mariborskega okrožja, naj pokaže bodoča podrobna študija. Enako velja za Kranjsko, saj je bilo samo v okolici Ljubljane od Kozleže do Vevč in od Medvođ do Zaloga najmanj deset mlinov.

Razpredelnica je zajela tudi nekaj obrti, ki so jih pozneje prištelih komerčnim obrtim, na primer sodarska in mizarska obrt. V Trstu so do leta 1754 vsa kolarska dela opravljali mizarji, ker mesto ni imelo prav do pol leta citiranega leta nobenega kolarskega mojstra. Takrat je Dunaj objavil, da bo tja poslal enega izmed svojih članov te rokodelske organizacije. »Razen njega ne sme biti v Trstu nobenega kolarja«, so poudarili v dopisu. Besede v narekovaju zvane zelo srednjeveško. Čeprav je tržaški kolar deloval brez konkurence, ni pokazal — vsaj tako priča pregledani dokumenti — nikoli težnje, da bi se razvil v večji obrat, v večjo delavnico ali manjšo manufakturo. Cehovsko potezo kaže tudi primer, ko so leta 1764 zaposlili v Trstu krojača jader in mu določili letne prejemke na 50 fl; če bi bil svobodni obrtnik, bi živel od zaslužka, ki bi ga sam ustvaril. Še leta 1788 je bil Ivan Žužek edini livar svinca v Trstu. Ker je moral izdelati nove cevi za mestni vodovod in za druge potrebe, izvoz svinca iz Koroške je pa že bil prepovedan, so mu dovolili obiti prohibitivni sistem tako, da so mu

²¹ Zelo instruktivni za del Gorenjske so podatki, ki jih naveda Pavle Blaznik, Škofja Loka in loško gospostvo (973—1803), Škofja Loka 1973, str. 274—279 (cit. Blaznik, Škofja Loka).

posebej odobrili prost uvoz svinca v Trst v teži 11.200 kg.²² Ti obrtniški primeri so kar poučni: Oblast je že sredi 18. stoletja vedela, da je samo na papirju enostavno, razkrojiti cehe, v praksi jim bo morda še sama pomagala pri delovanju; drugič, bilo je jasno, da če tržišče ne povprašuje po izdelkih, se ne more noben komerčni obrtnik razviti v smer, ki so jo načelno nakazovali; tretjič, prohibitivni sistem je sicer po prvi strani ščitil obrtnika pred poplavo uvoženega blaga, po drugi strani mu je mogel utesniti razmah (vsaj v nekaterih primerih). V žužkovem času so bile vse večje slaščičarne v Trstu že proglašene za manufakture, ker so pač imele široko tržišče, poleg tega so izdelovale čokolado in druge obstojne prehranjevalne artikle, ki jih je kupovala tudi Kranjska.

Zasledovati razmah komerčnih obrti je toliko lažje, ker je del njihovih proizvodov šel v izvoz. Bilanciranje je ta del njihove proizvodnje kvantificiralo. Proizvodnje policijskih obrti ni skoraj nihče obravnaval. Njihovi proizvodi so bili del notranjega konsuma — in kdo naj bi to sistematično registriral? Kdo se je ubadal s čevljarji in s številom izdelanih parov obutve? Mesar je klal in prodajal, ne da bi vedeli, koliko živine je kje kupil in koliko mesa je prodal, noben krojač ni nikoli navedel, kje je kupil blago, iz katerega je potem urezal obleko. In tako dalje. Komerčna stroka je bila neprimerno bolj v središču pozornosti, saj so komerčne konsese utemeljili prav zaradi nje in jim ukazali, da zasledujejo prav njen razmah; policijske obrti so bile v bistvu prepuščene same sebi, navezane na krajevno oblast predvsem glede koncesijske listine, splošnih higienskih predpisov, prave teže in mere.

Bilance so primerno vestno zapisovale tudi tkalce-profesioniste in njihove statve, ker so najbrž od njih veliko pričakovali:

Leto	Ozemlje	Št. moj.	Št. pom.	Skupaj	Št. statv
1762	Kranjska	750	73	823	800?
1762	Slov. Koroška	224	89	313	300?
1769	Celj. okrožje	104	29	133	150
1775	Sl. del marib. okr.	105	37	142	160
	Skupaj	1183	228	1411	1410?

Trst je leta 1775 imel 32 tkalcev (brez navedbe števila za statve), tako da se mora skupno število tkalcev glasiti 1443. S pomočjo še drugih podatkov, ki so nekakšen komentar popisovalcev k tej razpredelnici, moremo izračunati, da je odpadlo približno 60 % popisanih tkalcev-profesionistov in prav tolikšen odstotek statv na gorenjski kot in na mesta, kot so Ljubljana, Novo mesto, Kočevje z okolico itd. Ostalih 40 % si dele Vetrinj z okolico, pas Celovec—Gospa Sveta, Humberk, Hódiše, Rožek z okolico, Dornava, Radgona, Ptuj, Rogatec, Studenica, Laško, Celje z okolico, Maribor z okolico. V primerjavi s številom kmečkih statv na Kranjskem moremo ugotoviti tudi to, da je število popisanih tkalcev-profesionistov vsega slovenskega prostora presegalo število popisanih kmečkih tkalcev na Kranjskem.

S tem v zvezi smo že brali, da so klasična področja proizvodnje platna bila Gorenjska, Polhov Gradec z okolico, kočevska grofija itd. Kaj pa vzhodna polovica Slovenije? Sestavili smo tabelo, ki govori o vrednosti prodanega lanu, konoplje in ovčje volne (v goldinarjih) po posameznih štajerskih

²² ADK, Litorale Kommerz, fasc. rd. št. 619.

okrožjih leta 1769. Tabele o količini proizvodnje nismo uspeli sestaviti, ker je daleč premalo podatkov o tem.

Okrožje	Lan	Konoplja	Ovčja volna	Skupaj
Celjsko	12.827	3.566	11.050	27.443
Mariborsko	33.121	7.488	7.122	47.731
Graško	46.478	3.393	3.608	53.479
Bruško	18.942	1.020	7.084	27.046
Judenburško	16.625	54	5.866	22.545
Skupaj	127.993	15.521	34.730	178.244

Slovenski del mariborskega okrožja je pridelal približno polovico vsega lanu v okrožju. Skupaj s celjskim okrožjem je vzhodna polovica Slovenije (brez Prekmurja) proizvedla nekako 30 % vsega štajerskega lanu. Bolje je bilo citiranega leta pri konoplji in ovčji volni, kjer je odpadlo na slovenski del dežele okroglo 50 % obeh surovin. To velja seveda za pridelek, ne tudi za predelavo, kajti severni deli dežele so zaradi večjega števila statev kupovali surovine v južnih delih štajerske. Ne smemo namreč pozabiti, da je bil srednji del štajerske ali graško okrožje glede tekstilne industrije vseh strok krepko na prvem mestu. Nemški del mariborskega okrožja je bil precej bolj razgiban od slovenskega dela.

Na podlagi popisa statev in profesionistov na štajerskem leta 1775 smo izračunali, da je delovalo skoraj 53 % štajerskih statev in 54 % profesionistov v graškem okrožju, v slovenskem delu dežele nekako 14 % statev in približno prav toliko profesionistov. Glede slovenskega dela štajerskega ozemlja moramo naglasiti, da je takrat imelo celjsko okrožje več statev in profesionistov kot slovenski del mariborskega okrožja. Tudi nemški del mariborske kresije je bil bolj razgiban od slovenskega dela. V splošnem smemo trditi, da je graško okrožje prednjačilo ne samo zato, ker je pridelalo relativno največ tekstilnih surovin in jih še nakupovalo v drugih okrožjih, ampak tudi zato, ker je bila potrošnja v glavnem mestu znatna, pozitivno so vplivali njegovi sejmi, kamor so prihajali trgovci iz ogrskih pokrajin, ne nazadnje so na obsežno proizvodnjo vplivali tudi založniki, ki jih je največ bilo v osrednjih delih štajerske, proti severu in proti jugu vse manj.

Na slovenskem Koroškem je 1762 delovalo približno 20 % statev in 23 % profesionistov, ker je premogla vsa dežela pri 809 tkalskih mojstrih in 605 pomočnikih (skupaj pri 1414 profesionistih) okroglo — tako suponiramo — 1400 statev. S pridržkom, da so popisovalci vsaj približno vestno reproducirali dejansko stanje, moremo zagovarjati misel, da se je slovenski del Koroške intenzivneje ukvarjal s proizvodnjo tekstilov kot slovenski del mariborskega okrožja. Če izvzamemo svilarstvo, zavzema v proizvodnji ostalega tekstila Goriška zadnje mesto.

Popisovalce šestdesetih in sedemdesetih let 18. stoletja je zanimalo število proizvajalnih sredstev in število proizvajalcev; te so tudi specifikirali po sektorjih lastništva (kmečke statve, obrtniške statve itd.) ali po panogah. Prav malo ali nič ni nikogar zanimala storilnost dela, organizacija proizvodnega postopka, funkcioniranje založniškega sistema in sploh njegovo izoblikovanje, kvaliteta izdelkov in podobno. Danes vemo, da je izoblikovanje kapitalizma kot vsebine in oblike gospodarjenja bilo direktno odvisno od teh in še drugih elementov, ki so tudi sestavni del rentabili-

tetnega računa (konkurenčni boj s pomočjo kvalitete izdelkov itd.). Vsaj do sredine osemdesetih let 18. stoletja se način proizvajanja dobrin v veliki večini obratov komerčne stroke ni vidneje premaknil v smer kapitalističnega načina gospodarjenja; to velja za založniški tekstil, za usnjarstvo, za celotno lesno gospodarstvo in še za katero panogo. Izjeme so bile vse velike suknarne, velik del ali celo večji del steklarn, fužine, eden ali dva mlina za papir in morda še kaj. Tako je bilo seveda v slovenskem prostoru. Ko se je po letu 1720 razmahnila propaganda za zmago merkantilističnih načel, za pomnožitev industrije, za povečanje izvoza, je pri nas imela za rezultat — povečanje števila predvsem komerčnih obrti, znatno manj pa utemeljitev manufaktur in drugih centraliziranih obratov. Sicer se je komerčna dejavnost povečala tudi v drugih habsburških deželah, vendar so manufakture in »fabrike« podjetniki hitreje gradili tam v primeri s slovenskim prostorom. Porast števila komerčnih profesionistov naj nakažemo z nekaj številkami: Na Češkem se je od 1776 do 1788 število povečalo od skoraj 57.000 na skoraj 122.000 profesionistov (dvakratno povečanje), na Moravskem v istem časovnem obdobju od nekako 22.000 na 31.000 (1,4-kratno povečanje); Šlezija je izkazovala najmanjši porast, le od 3340 na 3762 profesionistov. To lahko pomeni, da je Šlezija dosegla že prej tolikšen razmah komerčnih obrti, da je v popisovalnem času skoraj stagnirala, ker se je blížala zasičenosti. Večji razmah je doživljala še Spodnja Avstrija, kjer je od 1783 do 1790 poskočilo število komerčnih profesionistov od 25.000 na 34.000 teh obrtnikov (1,4-kratno povečanje).²³

Spomnili se bomo, da smo za Notranjo Avstrijo s Trstom vred za leto 1770 predvideli najmanj 15.000 profesionistov. Torej so se vse alpske dežele, ki smo jih našteali, vključno mesto Trst (skupaj nekako 1.600.000 prebivalcev) komaj mogle meriti z Moravsko pri prvem štetju v letu 1776, ko je dežela imela približno 1.200.000 prebivalcev, že nič več pa ne z Zgornjo Avstrijo (morda 500.000 prebivalcev). Morda bi v zvezi s temi dejstvi smeli reči: Bolj ko si se oddaljeval od Labe, Vltave, Morave in Donave proti jugu, manj je bilo profesionistov, in bolj ko si se približeval Trstu, več jih je bilo; mejo moremo suponirati nekje blizu črte Karavanke—Celje—Varaždin. Izjema so seveda mesta kot Gradec, Celovec in podobno.

Vsaj pri obrtnikih v slovenskem prostoru, a verjetno v vsej Notranji Avstriji, je bila *storilnost dela* zelo skromna.²⁴ Podatki za 18 poklicev, ki smo jih izbrali iz policijskih in komerčnih obrti na Kranjskem v letih 1762 in 1763, bodo poskušali to domnevo podpreti. Računamo s pogojem, da sta bili obe leti normalni, to je, povprečno konjunkturni; če nista bili, so napake lahko zelo občutne. Krivca za nizko storilnost iščemo, prvič, v majhni kupni moči domačega prebivalstva, drugič, v še vedno ne dovolj dobri organizaciji nakupnega in prodajnega tržišča, tretjič, v večjem ali manjšem vplivu cehovske tradicije glede omejevanja števila pomočnikov in vajencev.

Razpredelnica za osemnajst poklicev je precej zgovorna, vendar moramo ponovno opozoriti še na površno delo samih popisovalcev in na napačne informacije profesionistov, potem ko smo pogoj »normalnosti« že citirali:

²³ Pribram, Geschichte, str. 405—407.

²⁴ Viri v opombi 17.

Blago	1762		Količina	1763		Količina
	Moj.	Pom.		Moj.	Pom.	
Pile	1	1	560 kg	1	1	560 kg
Klobuki	23	16	9897 kosov	29	17	12.815 kosov
Kmečke fužine	40	44	900 kosov	39	46	900 kosov
Hlače in rokavice	6	2	65 parov	5	3	35 parov
Sponke	3	0	4200 ducatov	3	0	4500 ducatov
Kmečka kožuhovina	81	19	1492 kosov	81	22	1.926 kosov
Kotli	3	2	1500 kg	4	2	800 kg
Klepano blago	4	4	500 kosov	3	1	20 kosov
Glavniki	11	2	180 kosov	14	1	6.960 kosov
Koci	3	0	120 kosov	1	1	50 kosov
Igralne karte	1	0	0	1	0	134 ducatov
Navadno usnje	262	38	8791 kosov	211	36	8.831 kosov
Žebliji	7	0	0	6	0	1000 kg
Papir	2	2	302 rizma	3	4	626 rizmov
Obšivi in našitki	9	3	5400 m	9	5	90.000 m
Vrvi	11	0	336 kg	10	2	364 kg
Sita	80	0	3578 kosov	80	0	1.400 kosov
Sveče	10	2	1000 kg	9	2	140 kg

Če poprek izračunamo storilnost za pet poklicev, je rezultat precej skromen: pri *klobučarjih* je vsaka delovna enota (mojster fungira kot njen šef) izdelala letno povprečno 430–440 klobukov, pri *sponkarjih* okoli 1400 ducatov povprečno letno, pri *krznarjih*, ki so v bistvu izdelovali le kmečko kožuhovino, je znašalo letno povprečje nekaj več kot 18 kožuhov, medtem ko je na *usnjarsko* enoto odpadlo nekako 34 kosov obdelanih kož ali usnja, končno je še vsak *sitar* letno izdelal 44 sit (če ni pomote; če je treba besedo kos zamenjati z besedo puš oziroma šop, je sitar izdelal letno 396 sit ali povprečno nekaj več kot vsak dan enega).

Pri računanju povprečij moramo biti tudi zelo previdni, kajti v tistih časih je bilo prazničnih dni zelo veliko, delavniki so bili namenjeni tudi obdelovanju njiv in vrtov, brez katerih ni bil skoraj noben obrtnik. Pri računanju povprečij se kaj pogosto dogodi, da profesionist, ki veliko proizvede in vse tudi proda, krije s tem profesionista, ki deluje v pasivnem kraju in mu blago ostaja. Rokodelec, ki je še delal po naročilu, je proizvedel v časih zelo malo, če je že delal za široko tržišče, je delal z velikim tveganjem, ker ni mogel predvideti, če vlada na tržišču interes za njegove izdelke.

Za več kot vso vzhodno polovico slovenskega prostora imamo na voljo drugačne podatke, namreč letni zaslužek določene obrti. Zaradi takratne nepopolne terminologije ne smemo pojma letni zaslužek enačiti s čistim dobičkom. Gre za bruto dohodek ali kosmati dobiček, od katerega moramo odračunati nakup surovin; preostalo vsoto so po določenem ključu razdelili kot nagrado za delo (mezda je še vedno težko zapisati) med mojstre, pomočnike in vajence. Tudi podatki o letnem zaslužku so merilo, s pomočjo katerega se moremo približati jedru problema, ki ga tu imenujemo storilnost dela. Upoštevali smo 22 poklicev, ki smo jih razvrstili po višini letnega zaslužka za leto 1769 (vse v goldinarjih):

Poklic	Maribor. okrožje			Letni zaslužek	Celj. okrožje			Letni zaslužek
	moj.	pom.	vaj.		moj.	pom.	vaj.	
Tkalci	712	278	182	91.955	104	290	3	26.260
Usnjarji	68	40	15	81.046	106	19	6	28.062
Irharji	9	11	3	17.020	4	6		3.025
Krznarji	28	39	7	13.994	8	15	2	3.350
Klobučarji	18	25	8	11.784	17	17	6	2.835
Črnilci	23	15	10	4.802	13	5	1	1.335
Vrvarji	17	7	9	4.642	5	1	2	1.053
Nogavičarji	13	8	6	2.985	4	2		998
Kositrarji	1	5		2.000	1			40
Rokavičarji	4	2	1	1.927	1	2		529
Zlatarji	1	3	1	1.700		1		50
Kocarji	3	3		1.370	1			112
Žebjarji	5	3	4	1.340	3	7		1.000
Pasarji	5	4	1	1.000	4			500
Glavnikarji	3	1	2	926	2	3		450
Kotlarji	2			900	2			450
Strugarji	4	2	1	870	1			120
Pozamentirji	2	2		685	1	2		483
Kleparji	3	2		640	1			120
Sitarji		2		620				
Urarji	3		2	420		1		50
Pilarji	1	1		200	1			30

Za izračun letnega zaslužka na določeno proizvajalno enoto bomo tu obravnavali le sedem poklicev. Najprej *tkalce*; v mariborskem okrožju, ki je obsegalo več kot samo slovenski del, je odpadlo na enoto 131 gld letnega zaslužka, v celjskem skoraj dvakrat več, namreč 250 gld. To je prvi primer, da so v južnem delu slovenske štajerske zaslužili več kot v zgornjem delu. Vzrok seveda ni v večji kupni moči ljudi, temveč v tem, da je bilo na voljo največ surovin; veliko tkanin so izvažali v mariborsko okrožje in drugam. *Usnjarska* enota v mariborskem okrožju je zaslužila kar 1200 gld, v celjskem le 265 gld; velika razlika je bila tudi med *irharji*, saj so zgoraj zaslužili 1700 gld, spodaj 756 gld. Medsebojne razlike so bile manjše v *krznarski* stroki, kajti mojster v mariborskem okrožju je zaslužil 500 gld, v celjskem 420 gld; *klobučarji* v mariborskem okrožju po 655 gld, v celjskem le 167 gld. Pri *črnilcih* ali barvarjih na črno je bilo sorazmerje 208 gld : 100 gld v korist mariborskega okrožja. Končno naj omenimo še *nogavičarje*; njihove delovne enote so imele letnega zaslužka povprečno po 230 gld (mariborsko okrožje) oziroma po 250 gld (celjsko okrožje).

To so seveda enkratni podatki. Ne vemo, ali je to leto bilo konjunktorno za celjsko okrožje, za mariborskega pa ne (in obratno), tudi se ne omenja, kje je bilo založništvo najbolj razvito in podobno. Da bodo ugotovitve zanesljivejše, bo treba dobiti na voljo veliko več podatkov tako za cene posameznih izdelkov kot za količino proizvodnje in letne zaslužke za daljša časovna obdobja. Če suponiramo, da so navedene številke kljub vsemu le blizu povprečja določenega števila let, potem je jasno, da se je kapital hitreje akumuliral v mariborskem okrožju oziroma v njegovem nemškem delu kot v celjskem okrožju.

O drugih problemih v obrtnih panogah vemo še zelo malo. Znano nam je na primer, da so nekateri profesionisti pogodbeno delali za velika pod-

jetja, konkretno na primer za idrijski rudnik živega srebra. Leta 1780 je ptujski vrvarski mojster Ivan Weiss izdelal trpežno vrv, ki je bila bolj enakovredna kot siceršnje vrvi; bila je tudi posmolana, to je, prepojena z neko smolnatjo snovjo, da ni trohnela prehitro. Menda je rudnik zaradi te prednosti porabil letno osem vrvi manj, kar je pomenilo prihranek 3587 gld.²⁵ Podobno novatorstvo je pozneje pokazal tudi ljubljanski vrvarski mojster Franc Filip Knerler, saj je 1799 celo zahteval od istega rudnika nagrado, češ da je zanj osem let izdeloval tako trpežne vrvi, da je upravi rudnika prihranil ogromne vsote denarja. Nagrade ni prejel z motivacijo, da je za rudnik delal v duhu medsebojne pogodbe.²⁶

Končno se moramo pomuditi še pri posebnosti med komerčnimi obrtnimi dejavnostmi, to je, pri *klekljanju čipk*. Glede čipkaric naj pripomnimo, da so jih popisovalci na Kranjskem sešteli za vso deželo z izjemo Idrije, torej teritorija erarnega živosrebrnega rudnika, ker ni bil del deželnega ozemlja. Niso jih delili na podeželske in mestne klekljarice, ker je čipkarstvo bilo necehovska prosta obrt. Po drugi strani nimamo trdnih dokazov za to, da bi vse ali vsaj večji del klekljaric organizirali založniki za svoj sistem. Zaradi slabše kvalitete niso bile čipke namenjene izvozu; izdelovale so se iz navadnega sukanca. Kljub vsemu je komerčna oblast tovrstno delo še kar precej podpirala.

Načrt iz leta 1752, da bi ustanovili v Idriji manufakturno podjetje, kjer bi izdelovali platno, sukanec, nogavice, čipke in podobne izdelke, se ni uresničil zaradi pomanjkanja investicijskega kapitala.²⁷ To je tudi sicer edini znan primer, da je kdo poskušal proizvajati čipke v obliki zelo razvitega založništva v tem delu Slovenije. V splošnem so klekljarice delovale individualno. Leta 1763 so v Ljubljani registrirali 45 klekljaric, v Kamniku 20, v Radovljici 5 in na Notranjskem dve klekljarici (skupaj 72 proizvajalk, a brez idrijskih). Sicer je število klekljaric držema naraščalo vso prvo polovico 18. stoletja, a kar opazno v njegovih šestdesetih letih. Leta 1762 so našli na Kranjskem brez Idrije 67 obrtnic, naslednjega leta torej 72, vendar leta 1764 nekaj manj, le 69, potem pa v sledečih si zaporednih letih 1766—1770 kot sledi: 91—109—115—120—127. Izmed obeh notranjskih klekljaric je Neža Nagode iz logaškega gospostva naklekljala letno borih deset metrov čipk in vse prodala v Logatcu, sosedu Uršula Molk je »proizvedla« celo le šest metrov čipk, medtem ko so bile ljubljanske obrtnice močnejše. Tistih triindvajset z ozemlja nemške komende je izdelalo letno skoraj 1100 m čipk, kamniške celo 3200 metrov. Vse čipke so bile navadne kmečke čipke. V Borovljah so žene pričele klekljati z letom 1766; koliko jih je bilo in koliko so proizvedle, še ne vemo.²⁸

Če naj verjamemo piscu iz leta 1780, je vrednost vseh na Kranjskem proizvedenih čipk (tudi že idrijskih?) znašala okoli 12.000 gld.²⁹

Okrepitev založniškega sistema

Zgodovinarji so enotni glede spoznanja, da je bila prav proizvodnja tekstila tisto področje, kjer se je najprej razvila založniška organizacija

²⁵ ADK, Münz- und Bergwesen, Krain, fasc. rd. št. 1584.

²⁶ ADK, Münz- und Bergwesen, Krain, fasc. rd. št. 1627.

²⁷ Marija Verbič, O začetkih slovenskega čipkarstva s posebnim ozirom na Idrijo, Kronika XVII, 1969, str. 157—160, dalje vir v opombi 5.

²⁸ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 439.

²⁹ Hermann, Abriss, str. 83.

proizvodnje.³⁰ Trgovec, ki je poznal razmere na bližjih in oddaljenejših tržiščih in ki je dobro vedel, po katerih izdelkih tržišče najbolj povprašuje, je znal prodati to blago. Tudi je bil sposoben, da je s kapitalom, ki ga je imel na voljo, kupil surovine za proizvajalca, če mu jih je primanjkovalo. Zalagal je proizvajalca z vsem, kar je ta potreboval. Zlasti je proizvajalec bil odvisen od trgovca pri uvozu in izvozu v tujino. Razvilo se je nekakšno sožitje, ki seveda ni ostalo vedno v istih mejah. Trgovec je težil k temu, da bi proizvajalca oziroma proizvajalce obvladal in jih preoblikoval v »svoje« proizvajalce ali kar v »svoje« delavce.

Največ poslovnega uspeha so založniki imeli v tistih panogah, ki so imele *značaj množičnosti* v določeni deželi ali celo samo v delu dežele. Kako izrazito množične so mogle biti določene panoge, dokazujemo s primerom, da je sredi 18. stoletja imelo na primer loško gospostvo od 1048 obrtnikov obeh kategorij skupaj, namreč policijske in komerčne kategorije, že 397 tkalcev platna (nekako 37 %) in 68 sitarjev (več kot 6 %).³¹ Da je občutna gostota proizvajalcev kar klicala založnike k temu, da jih tesneje navežejo nase, ni treba dokazovati še posebej. V takšnih situacijah se je kaj lahko ob spretni organizaciji dela izoblikovala še tesnejša navezava. Sredi stoletja, še bolj v njegovi drugi polovici so velikokrat zapisali, da se žima za sitarje uvaža celo iz Holandije in drugih pokrajin. Uvažali so bodisi po kopnem bodisi po morju založniki in ne sitarji-proizvajalci. Nekateri naši založniki so imeli svoje poslovne prostore tudi v Trstu prav zato, da so lažje prišli do surovin. Zaradi zboljšane ali spopolnjene organizacije založniške proizvodnje so komerčni konsesi v šestdesetih letih in pozneje priznali založniku in njegovi enoti naslov »manufaktura«, pri čemer je seveda mišljena zgolj boljša organizacija enote, ki je bila prostorsko še vedno razpršena po več vaseh, in ne podjetje, ki je že osredotočilo vse ali vsaj veliko večino delavcev pod eno samo streho in jih preoblikovalo v mezdne delavce. Ne vemo še, če je založnik prosil v svojem imenu za tak naslov, ali jim ga je pritaknil komerčni konses zato, da je ločil čvrsteje organizirano založništvo od rahleje povezane enote. Vsekakor moramo takoj pripisati, da so nekateri podjetniki prosili oblasti, da jim izstavijo dokument, ki je bil v bistvu koncesijska listina, a se je imenoval privativni privilegij. Privilegirano podjetje so takrat zdržema imenovali »fabrika«. Zanimivo je, da so fabrika rekli tudi obratu, ki sicer ni prejel privativnega privilegija, a je bil situiran v večjem mestu. Tu je bil skoraj ves proizvajalni postopek ali vsaj njegov večji del skoncentriran pod eno streho. Lastnika fabrike, torej obrata v mestu, so imenovali fabrikant; lastnika manufakture, obrata na deželi, so imenovali založnik. Noben lastnik manufakture ni nikoli zahteval privativnega privilegija; tudi če bi ga prosil, bi ga ne dobil.

Ko smo že pri fabrikah in manufakturah, se moramo nekoliko pomuditi pri edinem in edinstvenem primeru proizvodne enote. Gre za tako imenovano vojaško oblačilnico v Mariboru, ki je delovala od 1784 do 1809.³² Obrat je poleg nekaj vojaških računovodij in pisarjev zaposloval nekako 40 krojačev, nekako 60 čevljarjev, približno po dva krznarja in sodarja. Kadar je bilo posebno veliko naročil, je moral obrat založiti privatne obrtnike s tekstilom, z usnjem in drugimi artikli, da so pomagali zadostiti povpraševanju. V določenih primerih je pomanjkalo potrebnih obrtnikov v Mariboru in njegovi okolici; oblačilnica je morala zalagati celo zelo odda-

³⁰ Max Weber, *Wirtschaftsgeschichte*, Berlin 1958³, str. 140–148.

³¹ Blaznik, *Skofja Loka*, str. 280–281, 284.

³² Antoša Leskovec, *Vojaška oblačilnica v Mariboru 1784–1809*, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, Nova vrsta 7 (XLII.), Maribor 1971, str. 99–105.

ljene profesionaliste (to nas opozarja na šibko razvitost obrtništva v tem delu slovenskega prostora). Pri vsem tem še ne vemo, če so naročila oddajali v delo po sistemu licitacije, po pogodbi ali kako drugače. Oblačilnica jim je plačala le delo; ni znano, če so bili plačani od kosa ali po dogovorjenem pavšalu in podobno.

Medtem ko je bila proizvodnja tekstila teritorialno zelo razširjena, je *sitarstvo* bilo osredotočeno na majhno ozemlje med škofjo Loko z okolico in Kranjem z okolico. V Kranju je obstajal ceh platnarjev, sitarjev in trgovcev s tem blagom konec 16. stoletja, v Loki ceh sitarjev že proti sredini 17. stoletja. Popuščanje v škodo mestne in v korist podeželske obrti od prvih desetletij 18. stoletja dalje je naglo usmerjalo tudi to proizvodnjo panogo v založniško smer.³³ Zgoščenost na majhnem ozemlju je takšen proces gotovo pospeševala. Kolikor je bilo založnikov v prvih desetletjih 18. stoletja, so bili v bistvu zgolj bolj uspešni prodajalci sit kot organizatorji založniškega sistema proizvodnje. Ivan Tomaž Jugovic je še bil tak uspešnejši. Poleg Jugovica sta v desetletju 1720—1730 in še čez delovala Jožef Jenko in Dolenc, toda Jenko je kazal močnejšo ambicijo založnika. Sita so se doma, zlasti v tujini izvrstno prodajala. Sredi 18. stoletja je že bila vsa ali skoraj vsa stroka organizirana precej založniško in prav 1769 se že citira prva, kmalu nato še druga in tretja manufaktura. Zlasti prvi dve sta bili razširjeni na več naselij.³⁴

Glede števila proizvajalcev, višine in vrednosti proizvodnje smo na trdnjših tleh šele od 1760 dalje. Ker je sitarstvo proizvajalo za izvoz, so ga seveda uvrstili med komerčne obrti. Leta 1762 so popisovalci navedli že 80 mojstrov, ki so izdelali 3578 sit. Ker so devet sit povezali v šop ali pušelj in ta povez šteli za prodajno enoto, so mojstri skoraj gotovo izdelali 32.202 siti. Torej je vsak mojster izdelal letno povprečno 402 siti ali nekako dve siti na dan. Do vključno 1765 so izdelovali sita samo mojstri oziroma so popisovalci navajali samo mojstre, kar smemo tolmačiti tako, da pomagačev niso tretirali kot pomočnike. To je bila kmečka proizvodnja (*Baurenfabriken*) in po starem pojmovanju ni bila okarakterizirana kot obrt, namreč kot klasična obrt. Ko je prodrlo novo gledanje, novo vrednotenje komerčnih obrti, so se nazori spremenili. Zato se moramo nekoliko pomuditi pri dogajanju v štiriletju 1766—1769. Leta 1766 se ob 81 mojstrih pojavi še 12 vajencev, naslednjega leta poleg 79 mojstrov in 15 vajencev še 10 pomočnikov; v letu 1768 se vsi pomočniki spremenijo v mojstre, tako da so našli 90 mojstrov in 13 vajencev. Ko popis leta 1769 poslednjič registrira 95 mojstrov in 5 pomočnikov ter 15 vajencev, že tudi citira »manufakturo v Loki«, ki da ji je gospodar Martin Demšar.

Prehajanje iz rahlejšega v tesneje povezani založniški sistem moremo opazovati že vseh pet ali šest let pred citiranim štiriletjem, kajti prav 1764 so popisali založnike: Martina Demšarja v Loki, Simona Demšarja v Dorfarjih, Jožefa Jenka pl. Jenkensheima v Stražišču, v Kranju Simona Jugovica, Matevža Benedičiča in Luko Bodlaja. To pomeni, da so jih kot organizatorje založništva imeli za podjetnike; v mestu so podjetniki bili lastniki fabrik (na primer svilarnar čebul, proizvajalec smodnika *Kapus*), na deželi pa »lastniki« založniških teritorijev. Seveda ne pravi lastniki, temveč le

³³ Blaznik, Škofja Loka, str. 274.

³⁴ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 397, 393 in 319. — Prim. še Blaznik, Škofja Loka, str. 281, dalje Katarina Kobe-Arzenšek, *Sitarstvo na Gorenjskem* (zgodovinski oris), Ljubljana 1967, zlasti str. 5—9 (Publikacije Tehniškega muzeja Slovenije, 13).

močni organizatorji založništva. Na njihovo proizvodno zmogljivost nas bo opozorila tale razpredelnica:

Lastnik	Leto	Št. del	Št. sit	Trakovi	Pentlje	Surovine
Martin Demšar	1769		137.610	59.534	2000	
Matevž Demšar	1770	107	145.377	15.770		9968 kg
Marija Neža Jenko						žime
»Tretja manufaktura«	1770		160.353	32.467		

Pripisati moramo naslednji komentar: Vir pravi, da ima sitarsko manufakturo v Loki Martin Demšar, sitarsko manufakturo v Bitnjah in Stražišču Matevž Demšar in Marija Neža Jenko pl. Jenkinsheim, pri »tretji sitarski manufakturi na Gorenjskem« se podjetnik ne navaja, je pa manufaktura vsekakor povezovala sitarje okoli Kranja. Morda ji je bil gospodar samo Jugovic, morda vsi trije Kranjčani skupaj. Demšar in Jenkova nista bila solastnika ali kompanjona. Nasprotno! Jenkova se je pogosto pritoževala, da ji Demšar odteguje njene proizvajalce; potemtakem sta si bila konkurenta. Proizvodnjo navajajo za oba skupaj pač zato, ker sta imela vsaj svoje mojstre v istem ozemlju, recimo vsak pol v Bitnjah in pol v Stražišču. Popisovalec je seštel vso proizvodnjo v obeh vaseh, ker jih je imel za proizvajalno enoto, a oba lastnika nasilno združil, kot da bi bila kompanjona.

Leta 1769 so poslednjikrat navedeni sitarji kot obrtniki; od tedaj dalje nikdar več ne fungirajo kot »samostojni profesionisti«. Dokaz imamo že v Demšar-Jenkovi manufakturi: 107 manufakturstov (tega termina ni vpeljal šele popisovalec; vsaj od 1725 ga v virih zdržema citirajo za delavce, ki so delali v manufakturah). Če se smemo zanesti na podatke, kakršne pač navaja razpredelnica, potem moremo ugotoviti, da se je vsaj v omenjeni manufakturi storilnost dela podvojila: vsak manufakturst je dnevno proizvedel štiri sita. Sitarji so bili veliki dobavitelji za armado. Zanje so že nekaj let, če ne že nekaj desetletij izdelovali žimnate trakove za prek ramen in pentlje za vojaške klobuke. Izdelane trakove so letno šteli v desetstisoče kosov. Zato velik uvoz žime, čeprav enkrat samkrat citiranje porabe (skoraj deset ton žime).

Glede lastništva teh založniških podjetij moramo omeniti naslednje spremembe: okrog 1765 je loški Martin Demšar absorbiral dorfarskega Simona (način prevzema nam še ni znan) in na tem združenem podjetju je dalje gradil Matevž. Delal je predvsem za izvoz, saj sam omenja eksport loških sit v Francijo, Holandijo, Anglijo, Španijo. Izvoz v italijanske države je po vrednosti znašal leta 1762 kar 11.253 gld, naslednjega leta 11.385 gld, leta 1764 prek 9473 gld.³⁵

Konkurenčni boj je prisilil Jenkovo, da je trdneje organizirala svoje proizvajalce. Ko se je nekoliko pozneje vključil v njeno družino kot zet Natalis Pagliaruzzi, je sitarstvo doživelo nadaljnjo koncentracijo. Ne zato, ker je Pagliaruzzi kupil veliko graščinsko poslopje (v njem najbrž ni namestil nobenega izmed proizvajalnih postopkov), ampak zato, ker je 1804 kupil loško sitarsko manufakturo, ki ji je bil prvotni založnik Martin Demšar. Ko so 1807 citirali Pagliaruzzija kot lastnika in založnika sitarske manufakture v Kranju, ne smemo tega razumeti tako, da je posegel tudi v Kranj, temveč da je le stanoval v tem mestu. Kajti kot gospodar »tretje

³⁵ Zontar, Platnarstvo in sitarstvo, str. 89–102.

sitarske manufakture na Gorenjskem« nenadoma nastopi Fr. S. Jugovic, veletrgovec v Kranju, kar nekaj let pred tem še ni bilo čisto zanesljivo. Jugovic ni bil tak organizator sitarstva kot pod konec 18. stoletja in v začetku naslednjega stoletja Pagliaruzzi in za njim na primer Simon Lokar iz Kranja. Lokar je svoji enoti dodal še enoto, ki jo je prevzel od založnika Nika Omana iz Stražišča. Leta 1840 je tako povečani Lokar prevzel Pagliaruzzijevo združeno podjetje. Veliko Lokarjevo založniško podjetje se je razkrojilo leta 1857. Ne vemo še točno, kako je sitarstvo preživelo kratko obdobje kontinentalne blokade, vemo pa, kako se je po deblokadi spet močno okrepilo. Leta 1830 je še vedno bilo v Stražišču več kot 200 sitarjev. Če Stražišču prištejemo še Bitnjo, je — podatki so iz leta 1838 — v obeh vaseh delalo na 366 statvah kar 712 delavcev (nekako po dva delavca na ene statve). Razmah je bil gotovo v zvezi s tem, da je ustanovil svoje sitarsko založniško podjetje ljubljanski veletrgovec Gašper Kanduč, torej povsem nov podjetnik. Morda ni nikomur prevzemal sitarjev, ker si je znal organizirati docela novo skupino delavcev. Kandučevo podjetje je 1857 prešlo na Primoža Hudovernika. Nastajanje novih sitarjev potrjujejo tudi številčne navedbe iz teh let: Kanduč je utemeljil svoje založništvo menda prav leta 1838 in šest let pozneje je delalo na 427 statvah kar 852 sitarjev, leta 1875 na okoli 700 statvah približno 900 delavcev ter 600 otrok.³⁶

Na založniški način organizirano *nogavičarstvo* sicer ni bilo tako donosno kot proizvodnja sit, je pa bilo zato razprostranjeno na večjem ozemlju.³⁷ Po nekaj nogavičarjev-profesionistov je delovalo v Mariboru, Celju, Ptuj, Vitanju, na Muti, v Celovcu in drugod, toda nikjer niso tako vestno popisali in specificirali proizvodnje nogavic kot na Kranjskem. Prav tu moremo brez posebnih težav zasledovati organiziranje kmečkih proizvajalcev in tudi obrtnikov v založniško obliko. Poleg 84 mojstrov-profesionistov vemo za čas po 1762 tudi za smer gibanja prostih podeželskih nogavičarjev:

Naslov	1762	1764	1765	1766	1767	1768	1769	1770	Opomba
Podeželski pletilci	87 22 53	89 32 46					83	85	Mojstri Pomočniki Vajenci
Založnik Jabornig, Tržič			?						
Manufaktura Jabornig						75 16	52	57	Mojstri Pomočniki
Anonim. založnik, Jesenice			?						
Vsota vseh kranjskih nogavičarjev?				976 9 15	968 13 21	75 16			Mojstri Pomočniki Vajenci

Razpredelnico moramo brati takole: Ko so 1764 prenehali teči podatki o podeželskih ali kmečkih pletilcih, so 1765 pričeli popisovalci citirati tržiškega Jaborniga in jeseniškega anonima, oba kot založnika. Jabornig je tri leta pozneje že fungiral kot lastnik manufakture, to je, kot organizator čvrsteste oblike založništva na deželi, anonymus se je istočasno razkril kot — Ruard. Jabornig je temeljil na proizvodnji, ki je imela pri Tržiču kar lepo tradicijo. V letih okoli 1730 je v mestu in okolici delovala skupina

³⁶ Jože Zontar, Kranj in njegova širša okolica v prvi polovici 19. stoletja, Kranjski zbornik 1970, str. 298—314.

³⁷ Odstavki temelje na virih v ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 397 in 393.

pletilcev in pletilk, ki je že dolgo slovela zaradi solidnih izdelkov (tudi kratkih nogavic raznih vrst). Valentin Ruard je 1766 kupil jeklarno na Savi in kmalu nato je že bolj ali manj organizirano povezane pletilje še tesneje navezal na svoje »podjetje«. Kdo jih je pričel 1765 usmerjati založniško, še ne vemo. Morda že Ruard, morda je bil organizator kdo drug. Vsekakor dve leti po nakupu jeklarne že pišejo, — ne da bi navajali številke pletilcev in pletilk, — da je Ruard vpeljal novo ter veliko obetajočo manufakturo za nogavice na angleški in holandski način. Ta podatek je pomemben zato, ker si moremo predstavljati, da pri obeh načinih ni šlo morda samo za nov način pletenja s starim priborom ali orodjem oziroma za nov vzorec glede na stare domače vzorce, temveč za nov pribor ali novo orodje, ki ga tu še niso poznali in ga je moral Ruard uvoziti. Dalje ne smemo prezreti, da se 1771 izrecno citira Ruardova »tovarna nogavic na Savi«. To je eden izmed sila redkih nazivov »tovarna« za podeželski založniški način obratovanja. Ali gre za popisovalčev spodrslijaj, ali gre, — kar je verjetneje, — za to, da je Ruard res imel nekje osrednji del proizvodnje in so temu prostoru rekli »tovarna«.

Gornji razpredelnici lahko primaknemo novo o proizvedeni količini nogavic za tri naslove, namreč za podeželske pletilce, za Jabornigovo manufakturo in za tako imenovano vsoto vseh kranjskih nogavičarjev (z vprašanjem, ker so podatki v virih zelo nejasni). Torej:

Naslov	1762	1764	1766	1767	1768	1769	1770
Podeželski pletilci	8.700 ducat.	3.210 ducat.				23.200 parov	27.892 parov
Manufaktura Jabornig					25.480 parov	37.998 parov	39.875 parov
Vsi kranjski pletilci?			20.000 parov	20.000 parov			

Ducate pretvorimo v pare, če število pomnožimo s šest; v prvem primeru dobimo 52.200 parov, v drugem 19.260 parov nogavic. V prvem primeru moremo govoriti ali o dokaj konjunktornem letu ali o tem, da del podeželskih pletilcev ni več proizvajal za svoj račun, ampak že za določenega založnika. Druga varianta je verjetnejša, ker je samo Jabornig proizvedel za toliko več, za kolikor je padla proizvodnja podeželskih pletilcev. Če smo v prejšnji razpredelnici še bili nekoliko skeptični glede domneve, da predstavljajo visoke številke proizvajalcev v letih 1766 in 1767 vsoto vseh kranjskih nogavičarjev, moramo tu pri proizvodnji reči, da je skoraj gotovo res podana proizvodnja podeželskih pletilcev; zato je treba tretji proizvodni naslov črtati in njegovo proizvodnjo prenesti v prvi naslov k podeželskim nogavičarjem.

Nogavic niso prodajali v tujino, ker je bila odličen kupec teh izdelkov armada. Viri samo na splošno govorijo o tem množičnem kupovanju; nikjer nismo še izsledili količine ali vrednosti izdelkov, prodanih vojski.

Kot mnoge druge manufakture je tudi Bogatajeva nogavičarna na Dolenjskem izšla iz prostih kmečkih pletilcev, ki jih je potem podjetnik izšolal za izdelavo kakovostnejših nogavic in jih istočasno trdneje povezal. Leopold Bogataj je bil ljubljanski trgovec in je postal organizator pletenja na Dolenjskem tako, da je poleti 1764 odprl v Višnji gori, kot je sam rekel, »prosto šolo« za pletenje. Uvodna šolska oblika organizacije proizvodnje je trajala približno sedem mesecev. Kmalu po začetku novega leta je postavil

v tem mestu štiri statve za pletenje na hamburški način, še dalje pa so proizvajale pod okriljem Bogatajeve založniške oblike dela kmečke pletilke po domovih, predvsem tiste, ki so prej hodile v šolo. V začetku je proizvodnja znašala 1000 ducatov ali 6000 parov nogavic.

Zaradi nezadostnih investicijskih sredstev je kombinirani način obratovanja začel po treh letih dela propadati. Bogataj si je hotel pomagati tako, da je poskušal 1768 privabiti v svojo interesno sfero Ruardove jese-niške predice in pletilje. To mu ni uspelo, ker je komerčni konses na Ruardovo pritožbo takoj rajoniral območja za takšne in podobne obrate.³⁸ Kazalo je, da bo Bogatajevo nogavičarno prevzel Valentin Ruard, v resnici jo je priposestvovala 1768 skupina ljubljanskih trgovcev, ki so jo sestavljali Matija Bartolotti, Jožef Desselbrunner in Leopold Petz. Ti so spopolnili obe obliki proizvodnje. Leta 1769 so že imeli predice »po vsej Dolenjski«, to se pravi, vzpostavili so šole (še vedno šole, ker je bilo treba domače pletilje naučiti boljšega načina pletenja) na 17 raznih krajih Dolenjske. V osred-njem obratu v Višnji gori so obdržali prvotne štiri statve za mehanično pletenje boljših nogavic, tokrat na berlinski način.

Zelo poučni podatki o organizaciji dela in o storilnosti v višnjegorski nogavičarni izvirajo iz let 1768, 1769 in 1770. Posebnost obrata je bila v tem, da je centrala v mestu pletla nogavice na statvah in imela svoje tkalce, česalce, barvarje in apreterje, po domovih so še ročno predle in pletle kmečke žene. Za prvi dve leti 1766 in 1767 podatki niso kaj prida specifi-cirani: v obeh letih sta bila zaposlena po dva mojstra, pomočnikov je bilo 30 oziroma 29, vajencev 27 oziroma 54; v prvo imenovanem letu so proiz-vedli bore 1734 parov, v drugo imenovanem letu celo samo 1314 parov no-gavic. Podatki za citirana tri leta so že veliko bolj bogati:

Poklic	1768		1769		1770	
	v obratu	na domu	v obratu	na domu	v obratu	na domu
Mojstri	1	17	1		1	
Pomočniki	12	100	2		3	
Vajenci		96			1	
Predice		186		257		526
Česalci			16		28	
Doplararji					16	
Apreterji					5	
Predil. mojstrice						30
Pletilje				457		1210
Barvilci					3	
	13	399	19	714	57	1766
Statve	2		2		5	
Potrošnja					9.072 kg volne	
Proizvodnja					Na stroj stkanih nogavic 1.428 parov	
					Na roko pletenih nogavic 10.050 parov	

Naslanjajoč se samo na te številke moremo izračunati, da je po do-movih delalo 31-krat več delavk kot v osrednjem obratu v Višnji gori. Gre za zanimivo kombinacijo: skromna mehanična tkalnica v mestu z dodat-nimi opravili, založniški način ročnega pletenja po obsežnem delu Dolenj-ske. Če so domače ročne pletilje delale v 17 različnih krajih, povezane v

³⁸ AS, Kamera in reprezentanca, Commerciale-Miscelanea 1764—1769.

obliki 'šole', potem je bilo v vsaki šoli združenih nekaj več kot sto delavk (vsaj leta 1770). Tudi proizvodnja je kazala podobna sorazmerja: kmečke delavke so proizvedle sedemkrat več ducatov nogavic kot mestna centrala z mojstrom, pomočniki in vajenci na 5 statvah.

O nadaljnjih posebnostih višnjegorske nogavičarne še ne vemo veliko. Niti točnejši datum likvidacije podjetja nam ni znan. Ugotoviti moremo le, da navajajo za leto 1771 proizvodnjo 18.000 parov nogavic, čeprav je bila, kot so trdili in kar radi verjamemo, zmogljivost dosti večja, ter da je maja 1772 podjetje še delovalo. Po tem mesecu ni o nogavičarni nobenega glasu več, vsaj za zdaj ne.

Ko smo že pri nogavičarstvu, naj se dotaknemo še neke krajevne posebnosti. Gre za tisti del tržiških nogavičarjev ali pletilcev nogavic, ki jih Jabornig ni mogel priključiti svojemu obratu. Sredi 18. stoletja je bilo teh rokodelcev 37 po številu. Primerno število jih je moralo biti že 1729, ker bi tedaj sicer ne prosili oblasti za odobritev cehovskih pravil.³⁹ Kot to prošnjo so jim tudi ono iz leta 1752 odbili z motivacijo, da se nihče izmed njih ni izučil pletilske veščine v rednem cehovsko-delovnem razmerju. Prevladalo je mnenje, da ljubljanski nogavičarski ceh čisto zadošča, dejavnost zunaj Ljubljane naj se proglasi za kmečko hišno obrt, potemtakem za kmečko proizvodnjo. Težnja, da bi se prvotno kmečki proizvajalci organizirali v ceh, ni uspela niti takrat niti pozneje. To sklepamo po dovoljenju, ki ga je ta skupina nogavičarjev prejela 1782: odobrili so ji, da sme krošnjariti s svojimi nogavicami po Koroški; drugega načina prodaje ji niso dovolili. Kot vemo, cehi niso krošnjarili, ker so v glavnem delali po naročilu, kar so proizvedli prek naročil, so prodajali na trgu, na semnju ali prodali založniku oziroma trgovcu-posredniku, če so ga imeli. Stanovska čast jim je prepovedovala, da bi s svojo robo krošnjarili.

Hitreje kot sitarji na Gorenjskem so prešli v založniško organizacijo proizvodnje *svilarji* na Goriškem.⁴⁰ Prvotno so se ti proizvajalci hoteli organizirati v ceh, a to jim je oblast preprečevala in jim iz načelnih razlogov ni dovolila, oziroma priznala cehovskega statusa. Leta 1726 so cenili število svilarških statev v tem zahodnem delu slovenskega prostora na komaj 30 statev. V manj kot desetletju je število mojstrov že toliko naraslo, da so se hoteli povezati na način, ki je bil torej zelo podoben cehovski organizaciji. Sestavili so pravila za svojo rokodelsko organizacijo, kjer so zapisali, da noben mojster ne sme imeti več kot šest statev v svoji delavnici in da na vsake statve ne sme imeti več kot po dva vajenca; drugi člani so obravnavali cene proizvodov in mezde pomočnikov, pomoč v bolezni in starosti, primeren pokop in podobno.

Ne bi se zaustavljali pri komentiranju normalnega pojava glede povezave proizvajalcev istega blaga. Smo še v prvi polovici 18. stoletja, ko je bila povezava v obliki ceha vsakdanja stvar. Drugačen način povezave je vključitev v založniški sistem delitve dela, toda tega med svilarje tridesetih let 18. stoletja na Goriškem — tako se nam vidi — še niso vpeljali. Z omejenimi cehovskimi pravili se je seznanila tudi komerčna intendantca za obalni pas in — jih odobrila! Nikdar in nikoli jih ni potrdil vladar, to moramo poudariti, čeprav so ga v letih 1755 in 1791 svilarji za to prosili. Odgovorov na ti dve prošnji je bilo več in vsi so bili negativni. Komerčni

³⁹ ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 397, dalje AS, Raigersfeldov arhiv, fasc. XXX, Diarium za leti 1758—1759, podatki pod datumom 22. V. 1758, potem AS, Kamera in reprezentanca, Fabriquewesen, XII, sect. 19. — Prim. Ivan Mohorič, *Zgodovina obrti in industrije v Trzinu*, I, Ljubljana 1957, str. 250—256.

⁴⁰ Viri isti, kot v opombi 5. — Prim. Josip Zontar, *Svilogojsstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja*, Ljubljana 1957, str. 28—30.

konses v Ljubljani, ki je svilarstvo tretiral seveda kot komerčno obrt, je bil 1760 proti temu, da bi se mojstri omejevali na šest statev in na po dva vajenca za vsake statve, češ da se proizvodnja ne sme utesnjevati, tudi je nasprotoval fiksiranju pomočniških mezd. Dve leti pozneje je dvorna resolucija odklonila odobritev cehovskih svoboščin, ker da je popolnoma jasno, da gre za komerčno obrt, ki proizvaja za izvoz, ter da se svilarjem priporoča, naj se mojstri prilagode dunajskemu redu za pomočnike in učence itd. Obrtniki so bili po svoje vztrajni in so se še 1772 potegovali za omejitev na šest statev, čeprav je bilo že vse skupaj anahronizem in bob ob steno. Založniška organizacija proizvodnje je svilarje zajela namreč še pred sredino 18. stoletja. Leta 1746 navajajo šest založnikov, od katerih sta dva imela precej več kot šest mojstrov: Dominik Segala je imel 11 mojstrov in je proizvedel okoli 600 kosov svilenih tkanin, bratje Morpurgo 12 mojstrov in proizvodnjo okoli 500 kosov, bratje Luzzatto 6 mojstrov in 200 kosov, Moša Gentile je z neznanim številom mojstrov proizvedel okoli 150 kosov, Musolin je imel tri mojstre (proizvodnja neznana), Zurman dva mojstra in okoli 100 kosov blaga. Za teh šest založnikov je delalo 34 mojstrov, ki so proizvedli okoli 1550 kosov svilenega blaga. Navaja se, da so vsi ti omenjeni mojstri imeli skupaj 82 statev. Na vsakega mojstra je povprečno prišlo manj kot 2,5 statev. To bi morda res kazalo na dogovor mojstrov, da prek šest statev ne bodo šli. Ta tihi dogovor je zlasti v šestdesetih letih močno zgubil svoj pomen, ker so šli založniki nezadržno v smer vse močnejše povezave svojih mojstrov. Mojstri so morali na to pristati, ker je bil vsak zase finančno prešibek, da bi mogel nabaviti sviloprejk, murvine liste in druge priprave, a cehovske organizacije, ki bi morda zmogla vse stroške, niso smeli imeti. Tihi dogovor je kot prvi prestopil — če je seveda nanj kdaj prej pristal in bil član nepriznane organizacije — mojster Jakob Becker leta 1756 s tem, da je imel več kot šest statev. Prav zaradi tega je bil deležen napadov od drugih članov in naslednjega leta je bil enostavno prisiljen, prositi komerčni magistrat v Gorici za zaščito. S tem je bil obroč razbit in že 1758 je bilo kar pet mojstrov, ki so imeli več kot šest statev (dva po 13 statev, po eden pa 12, 10 in 7 statev).

V manj kot desetih letih je prišlo še do večje koncentracije proizvodnje. Od nekdanjih šest založnikov se je 1757 povzpelo število na 13 podjetnikov, ki so še vedno bili založniki, toda 1760 so prvič zapisali terminus drapperia (izdelovalnica svilenega blaga), kar more pomeniti podjetje, podjetniško enoto, firmo, more pa tudi pomeniti velik osreden prostor, kjer je že bil združen večji del glavnih opravil s priborom in raznimi pripravami vred (pečice, navijanje svilenih nitk na motovila, nega kokonov in podobno). Terminus svilarska fabrika, ki so ga vpeljali 1765, res potrди domnevo, da gre za osrednji obrat, ki je bil last določenega podjetnika-založnika, pri čemer so založnikov tkalci tkali svileno blago še po svojih domovih, ne že v tem osrednjem obratu. Dela za pripravo tkanja so potemtakem potekala v obratu, končna dela, tkanje, kar na domovih. Podatek iz istega leta 1765 še pravi, da ima devet fabrikantov skupaj 20 svilarn. To pomeni, da so tkalci tkalci tako hitro, da je moral vsak založnik imeti kar dve pripravilalnici (»fabriki«), da je lahko nemoteno zalagal mojstre s svilenimi nitkami.

Popis statev in proizvajalcev dopušča primerjave z drugimi obrtmi, na primer s sitarstvom, kmečkimi statvami na Kranjskem itd. Da, ko gre za same številke, ne, ko gre za vrednost proizvedenega blaga. Kajti kos svile je bil neprimerno dražji od kosa platna ali poveza sit. Tudi sicer je bila proizvodnja svilenih tkanin zahtevnejše delo kot proizvodnja platna ali sit

zaradi bolezni žuželk, zaradi zahtevane kakovosti murvinih listov in podobno. Popis pravi:

Leto	Število statev	Proizv. kosov	Število moj.	Število pom.	Število vaj.	Število delavk
1756	124	1325	23	52	36	
1758	124	1575	27	66	37	
1764	168	2897	27	76	56	
1768	333	?	43	172	140	166
1769	333	4841	38	172	140	166
1770	363	3842	43	133	115	189
1772	317	4215	39	181	89	179
1778	336	4290	38	224	115	223

Sviljarje je enako trl problem polne zaposlitve vseh statev kot druge proizvajalce: leta 1770 je obratovalo samo 224 statev, a tudi druga leta je mirovalo določeno število statev. Glede zaposlitve je tu podoba prav obratna kot drugje: vsakemu mojstru je stalo ob strani kar precej pomočnikov in vajencev. Takšno sorazmerje je zahtevala narava svilarskega dela; kompliciranosti ni poznalo niti platnarstvo niti usnjarstvo, enako ne suknarstvo ali sitarstvo.

Domnevamo, da je bilo *usnjarstvo* taka proizvodna stroka, kjer je bilo cehovstvo v manjšini, v večini pa kmečka proizvodnja in prosta necehovska obrt. Razumljivo: ključavničarjev, zlatarjev, knjigovezov, pasarjev, krojačev in drugih ni bilo toliko, da jih ne bi mogel ceh vključiti v svoje vrste in jih kontrolirati. Obdelovalcev in predelovalcev naravnih dobrin, na primer lanu, govejih kož, volne, lesa in drugih surovin je bilo toliko, da ni imel nihče pregleda nad njimi, bili so razpršeni po vsej deželi in v mestih jih je bilo še najmanj, potrebovali niso nobene stanovske organizacije; nepogrešljiv jim je bil samo — trgovec, trgovec kot prodajalec blaga in založnik.

Sredi 18. stoletja je oblast proglasila usnjarstvo za komerčno obrt, ker so se — kot je izjavila — izvažale prek deželnih in državnih meja v tujino znatne količine usnja. Prav gotovo bi imelo usnjarstvo še večje poslovne uspehe, če ne bi volovski apalt izvažal v tujino kar živo živino. Resnično je mnogo glasov močno kritiziralo škodljivi apalt. Toda nas tu zanima le dejansko stanje in stvarno gibanje v določeno smer. Iz okrnjenih podatkov, ki jih imamo na voljo, vidimo ali celo samo predvidevamo, da se v stoletju približno od 1660 do 1760 število mojstrov in pomočnikov v določenih mestnih in trških naselbinah ni bistveno spreminjalo:⁴¹

Naselbina	1662	1673	1756	1762	1765	1775	1788
Maribor		9-5			7-5	7-9-1	
Celje		5-1				7-5-4	
Ptuj					8-4	7-5-2	
Sl. Bistrica		4-3				4-3-1	
Laško						7-1-5	
Konjice		3-2					
Ormož						4-0-1	
Trzin	23-		16-				14-
Celovec				8-6			
Velikovec				4-3			

⁴¹ Viri isti, kot v opombi 5. — Prim. Josip Zontar, F. V. Hörnigkova statistika obrtnikov slovenskih mest in trgov iz leta 1673, Kronika XVIII, 1970, str. 80–82, dalje Ivan Mohorič, Zgodovina obrti in industrije v Trzinu, I, Ljubljana 1957, str. 257–276.

Kjer je samo ena številka, je to število mojstrov (npr. Tržič), kjer sta dve številki (Celovec, Velikovec), so s prvo zajeti mojstri, z drugo pomočniki; pri treh številkah (na primer leto 1775) se prva nanaša na mojstre, druga na pomočnike, tretja na vajence. Samo mimogrede naj opozorimo na mali Tržič z veliko usnjarsko tradicijo in na splošne trditve brez dokumentacije, da je usnjarstvo na Kranjskem močno razvito.

To so bili mestni organizirani usnjarji. Kako je bilo s to obrtjo na deželi? V šestdesetih letih 18. stoletja se nam s pomočjo že znanega zaukanega bilanciranja podoba nenadoma razbistri: usnjarji na podeželju so tako številčno kot proizvodno krepko prevladovali nad vezanimi mestnimi obrtniki. Če gledamo dogajanje retrospektivno, moramo priznati, da ima prosta usnjarska proizvodnja svoj razrast vsaj v 17. stoletju in da je sledil nov razmah nekako s sredino 18. stoletja, ko so pričeli sistematičneje propagirati povečanje usnjarske proizvodnje. Na Kranjskem so 1762 besede poprijeli in trdili, da je zmogljivost usnjarskih delavnic sicer zelo velika, da pa bi bila še večja, če bi jim olajšali uvoz surovih kož iz Hrvaške; ker se to ne dogaja, so Hrvati sami povečali svojo proizvodnjo usnja. Ugodne vesti so se kar vrstile: leta 1764 je oblast izposlovala, da so regimenti v večji meri posegli po domačem usnju; naslednjega leta so sporočili iz celjskega okrožja, da zaradi propagiranja narašča število usnjarjev povsod, zlasti še v Konjicah in njihovi okolici (1766). Razmah je šel že toliko v širino, da so okoli 1770 usnjarski mojstri v Ptuj in Ormožu prosili oblast, naj prepove hrvaškim usnjarjem prodajo tostran meje in odpravi šušmarje, ki da so se že naselili v Zavrču. Čeprav uradnega odgovora nismo brali, ker ga ni, je popolnoma jasno, da v tem času nihče več ni branil cehov, ampak je vsem šlo za to, da bi bila zaposlenost čim bolj množična in cene čim bolj konkurenčne. Prav na ta način je cehovska proizvodnja zgubljala svojo moč in svoj vpliv.⁴²

Cehovske in necehovske usnjarje sta popisala samo dva komerčna konsesa: ljubljanski za vso Kranjsko in celjski za svoje okrožje. Ostali konsesi so popisali samo mestne ali cehovske, ker so usnjarske Baurenfabriqueri imeli za hišno obrt in za šušmarje; ne prvo ne drugo ni bil po njihovem noben poklic, temveč zgolj proizvodnja. To sklepamo iz števil, ki so jih navajali:

Območje in leto	Moj.	Pom.	Vaj.	Skupaj	Proizvodnja
Kranjska 1762	262	38		300	8791 kosov kož
Sl. Koroška 1762	27	13		40	
Sl. del marib. okrožja 1765	31	11		42	
Celjsko okrožje 1769	106	19	6	131	
Skupaj najmanj	426	81	6	513	

Goriška in mesto Trst ne izkazujeta usnjarjev. Iz drugih virov zvemo le, da so sredi 18. stoletja dobili na Goriškem letno po 1500 kosov volovskih kož, na Gradiščanskem po 1000 kosov, in da so bile te kože uporabne le za podplatno usnje (ker so ga tehtali, se je imenoval Pfundleder, funtno usnje).⁴³ Vsa koroška dežela je 1762 imela 119 mojstrov in 39 pomočnikov, njen slovenski del torej četrtnino mojstrov in tretjino pomočnikov; mari-borsko okrožje je v obeh delih, bolj razvitem nemškem in v šibkejšem,

⁴² ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 315 in 397.

⁴³ AS, rokopis št. I 47 r, str. 260.

a zato večjem slovenskem, imelo skupaj 68 mojstrov, 40 pomočnikov in 15 vajencev (1769), tako da je na slovenski del odpadla manj kot polovica mojstrov in komaj četrtina pomočnikov ter noben vajenec. Zlasti zaskrb-ljujoče je bilo nizko število naraščaja. Tudi sorazmerja so problematična: na Kranjskem je bilo mojstrov sedemkrat več kot pomočnikov, na sloven-skem Koroškem le dvakrat več. Krivda za tako nesorazmerja zadene tudi popisovalce, ker so površno 'bilancirali' mojstre, pomočnike, vajence in dni-narje v komerčnih obrtih.

Usnjarstvo je imelo svoj delež tudi pri izvozu iz države. Morda bodo podatki o eksportu skozi Trst po svoje pripomogli, približati se odgovoru na vprašanje, kako je bilo z založništvom v usnjarstvu. V Trstu izdelana tabela 'Izvoz surovih kož, obdelanih kož, usnja, jermenov in krzna', ki je računana v goldinarjih, nam pove, da so največ izvažali po morju srednji in zgornji deli štajerske, Koroška je transportirala po kopnem skozi Trbiž, Kranjska je iz še ne docela pojasnjenih razlogov prav slabo zastopana:

Dežela	1760	1761	1762	1763
Štajerska	27.907	22.595	25.986	27.804
Avstrija	2.260	7.064	13.460	5.263
Ogrska	1.900	1.025	1.977	675
Koroška	936	925	1.340	1.032
Kranjska	1.147	665	1.218	180
Hrvaška	50	25	30	570
Slavonija		100		
Češka	37			

Nizke številke za Ogrsko, Hrvaško in Slavonijo ne presenečajo, ker so tamkajšnji proizvajalci rajši izvažali prek Reke, Senja in drugih prista-nišč; obe Avstriji sta izvažali po kopnem ali po Donavi, Češka prek Ham-burga. Koliko usnja je pokupila vojaška uprava, še ne vemo. Zdi se, da je usnjarstvo težko prodiralo na tuja tržišča, kajti številke iz razpredelnice niso prav visoke. Sicer so pa imeli usnjarji celo doma veliko težav s pro-dajo. Tako je bil za druge domače usnjarje zaprt Ptuj. Leta 1770 so odvzeli kupčevalcu (vir: »kramarju») z usnjem Matiji Brolihu 69 kosov kordovan-skega usnja in se pri tem sklicevali na določeni člen ptujskih rokodelskih svoboščin. Šest let pozneje je prav tam poskušal prodati 82 kosov podob-nega usnja »kramar» Tomaž Zupan iz Tržiča na Gorenjskem. Tudi njemu so blago odvzeli na pritisk ptujskih usnjarjev, čeprav se je upravitelj trži-škega gospostva Ivan Peter Kumerdej skliceval na to, da mu jih ne smejo vzeti zato, ker je ptujski trg svobodni trg.

Za prepariranje usnja so uporabljali štajerski, koroški, kranjski in hrvaški usnjarji in irharji ribjo mast ali tran. Letno so kupili okrog 30.000 kg trana, ki so ga k nam pripeljali iz Holandije in Norveške prek Regensburga. Ribja mast je bila draga, saj je vsa pošiljka stala blizu 11.000 gld.⁴⁴ Tudi uvoz trana nas navaja na misel, da je trgovec fungiral kot založnik.

Videli smo, da je razpredelnica navedla kot izvoznike tudi *krznarje*.⁴⁵ V letih okoli 1765 je bilo teh profesionistov na slovenskem ozemlju prek 160 po številu, od tega dokaj več kot polovica na Kranjskem:

⁴⁴ Ibidem. — Podatki so iz leta 1730.

⁴⁵ ADK, Iö Kommerz, fasc. 397.

Ozemlje in leto	Moj.	Pom.	Vaj.	Skupaj	Pro- izvodnja
Kranjska 1762	81	19		100	1492 kosov
Slov. Koroška 1762	12	8		20	
Celj. okrožje 1769	8	15	2	25	
Slov. del maribor. okrožja 1765	8	6		14	
Trst 1758				7	
Skupaj najmanj	109	48	2	166	

'Slovenski del Koroške je po 'bilancah' popisovalcev imel 20 % mojstrov in 32 % pomočnikov vse dežele (skupaj nekaj več kot 23 % profesionistov te stroke), medtem ko je imel slovenski del mariborskega okrožja 28 % mojstrov in le 16 % pomočnikov (skupaj skoraj 20 % usnjarskih profesionistov mariborskega okrožja kot celote). Sorazmerje med mojstri in pomočniki je bilo slabše na Kranjskem, kjer je bilo mojstrov štirikrat več kot pomočnikov, a skoraj idealno v celjskem okrožju, kjer je vsak mojster imel dva pomočnika.

Sistem založništva je tu še bolj zabrisan kot pri usnjarijih. Za založnike krznarstvo najbrž ni bilo zelo interesantno. Kljub izvažanju v tujino se vmesni člen, to je, trgovec ali založnik, ne omenja posebej.

Skozi Trst so v tujino izvažali tudi *klobučarji*, čeprav vrednost, zapisana v goldinarjih, ni bila znatna.⁴⁶ Ker so v Trstu vodili za izvoz klobučarskih izdelkov posebno rubriko, pomeni to dejstvo, da so jih imeli za stalen izvozni artikel. Da bomo dobili določeno podobo o tej komerčni obrti, bomo najprej navedli število klobučarjev, potem tudi še obseg izvoza skozi Trst. Najprej število klobučarjev:

Ozemlje in leto	Moj.	Pom.	Vaj.	Skupaj	Pro- izvodnja
Kranjska 1762	23	16		39	9897 kosov
Slov. Koroška 1762	17	6		23	
Celj. okrožje 1769	17	17	6	40	
Slov. del maribor. okrožja 1765	8	18		26	
Trst 1758				3	
Skupaj najmanj	65	57	6	131	

Slovenska Koroška je imela skoraj četrtno vseh klobučarjev v deželi, slovenski del mariborskega okrožja kar 52 % teh obrtnikov. Zanimivo je, da je celjsko okrožje imelo toliko klobučarjev kot vsa kranjska dežela, toda samo po številu delavcev, po izvozu prek Trsta se ni moglo meriti z njo. Ta izvoz je bil sicer precej skromen, toda za nas toliko dragocenejši, ker nam dokazuje, da kolikor je Štajerska izvažala klobuke prek svobodnega pristanišča, je predvsem izvažal njen južni ali slovenski del. Kvaliteta je morala biti na primerni ravni, ker bi sicer izvoz ne uspeval.

⁴⁶ Prav tam.

Izvoz, ocenjen v goldinarjih, je bil naslednji:

Dežela	1760	1761	1762	1763
Avstrija	7.730	6.688	10.115	10.551
Kranjska	1.014	1.930	369	2.144
Štajerska	447	319	633	279

Pri izvozu klobukov iz slovenskega prostora prek Trsta je zanimivo še pripomniti, da so usnjarstvo zelo propagirali in o njem veliko govorili, da pa so klobuki zlahka konkurirali usnju. To velja za vrednost, ne tudi za količino; količina dokazuje, da je bila zaposlenost morda večja, ne tudi kvaliteta izdelkov. Izvoz usnja se je povečal šele proti koncu 18. stoletja, ko je tržišče terjalo dodatne količine te gospodarske dobrine.

Za konec naj dodamo še izvoz *medenine, izdelkov iz medenine in kramarskih artiklov* prek Trsta v svet. Pri tem nam ne gre za to, da podaljšamo vrsto razpredelnic za novo tabelo, ampak za to, da opozorimo, kako je Trst pritegoval v svoje območje nove dežele (na primer Tirolsko) in kako je slovenski prostor izvažal prek Trsta, prek svojega emporija, tako rekoč prav vse, s čimer se je dalo zaslužiti. Samo medenino sta izvažali Štajerska in Tirolska, nato tudi Koroška, medtem ko je Kranjska izvažala izdelke iz medenine; pojem »kramarija« se najbrž omejuje na razne sponke, igle, okraske in podobne drobne izdelke. Razpredelnica podaja vrednost blaga v goldinarjih:

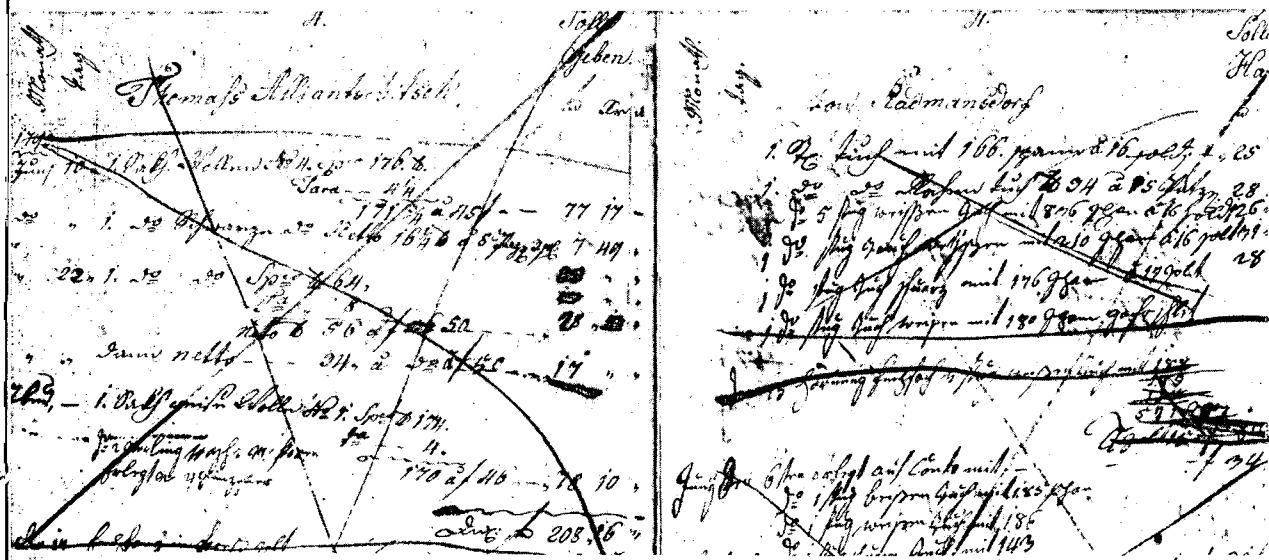
Dežela	1760	1761	1762	1763
Tirolska	94.054	96.540	65.315	72.878
Štajerska	35.188	41.744	46.051	45.278
Koroška	2.506	111	33.397	44.521
Avstrija	2.627	6.578	10.932	7.382
Kranjska	2.719	4.136	3.805	2.980
Moravska	122	164		
	137.216	149.273	159.500	173.039

Vse do sedaj objavljene razpredelnice nam seveda govorijo o nihanju vsot ali teže glede izvoženega blaga. Ta razpredelnica dokumentira na primer stalen porast vrednosti za medenino in izdelke iz nje. Vendar moramo vedeti, da so časovni izseki, ki jih zajema katera koli razpredelnica, objavljena v naši razpravi, prekratki, da bi mogli iz njih izluščiti pomembnejše konjunkturo in recesije bodisi za določene izvožene dobrine bodisi za celotno tržiško izvozno-uvozno kupčijo, torej za skupni promet tržiškega pristanišča.

Kot je bila skupina tržiških nogavičarjev določena posebnost, tako je bila tudi skupina tržiških *kovačev* nekakšna svojevrstnost.⁴⁷ Ne zaradi kos, ki so se vedno dobro prodajale in so bile iskano blago, temveč zato, ker so nogavičarji silili v ceh, a jim oblast tega ni dovolila, kovači pa so bili v cehu in oblastem niso dovolili, da bi jih izrinila iz njega. Šlo je za deset tallnih ognjev in 42 kovaških ognjev, v celem morda za ne več kot 70 do 80 ljudi. Ti kovači so se organizirali v ceh šele 1719 in so mu trideset let pozneje (1748) pravila ponovno potrdili. Zategadelj niso spadali pod rudarsko ob-

⁴⁷ Prav tam. — Prim. Ivan Mohorič, *Zgodovina obrti in industrije v Trzinu*, I, str. 96–99.

last, pod montanistikum. Tej oblasti ni bilo vseeno, če je del ognjev in fužin, — čeprav so to bile le kovačije, — proizvajal zunaj njenega nadzorstva (gre za nekakšno šušmarstvo, za določeno cehovsko motenje klasične montanske proizvodnje). Od leta 1759 dalje se je rudarska oblast dolgo ubadala z mislijo, kako bi si kovače podredila. Do tega dejanja je prišlo šele 1780, toda dekret o tem ni bil preveč prepričljiv. Končno so ta krajevni problem rešili tako, da so kovače podredili oblasti, odgovorni za *komerčne obrti*. Založniški sistem je bil precej enostaven: trgovci z želez-nino so kose in srpe vnovčevali, olajšali so jim pa nakup kvalitetnega jekla.

Slika 1. Poslovna knjiga blejskega trgovca in založnika Blaža Terpinca kot primer domačega prav nič šolanega poslovanja. Reproduciramo četrti folijo, popisan poleti 1793. Na levi strani (Terpinčevi dolžniki) piše, da je Tomaž Aljančič prejel vrečo volne v čisti teži 171,75 funtov (96,2 kg) in zanjo dolguje Terpin-cu 77 gld 17 kr, dalje vrečko črne volne v čisti teži 16,25 funtov, kjer stane funt 8 pacnov 3 solde, skupaj torej 7 gld 49 kr. V levem spodnjem kotu je pripomba: 2 Merling Waz [i] zh 2 M. Korn Erlegt an 4 Zinnzener (?), kar pomeni, da je takrat zalagal neke ljudi (morda tkalce tudi s pšenico in ržjo. Na desni strani so zapisani njegovi upniki iz Radovljice. Kot smo na levi videli, da je računal z raznimi novci (goldinarji, krajcarji, pacni, soldi), tako vidimo na desni lokalno dolžinsko mero. Nek radovljiški tkalec mu je izročil kos sukna, dolgega 166 pedí (spann) ali 32,2 m, nek drugi tkalec kos grobega sukna v teži 34 funtov (19 kg), vsak funt je stal 15 pacnov. Dolžina kosa 166 pedi ni bila pravilo, saj je neki kos meril 210 pedi, tretji 176 pedi, četrti 180 pedi, peti 143 pedi itd. Nekatera sukna so bila po 15 soldov, druga po 16 soldov, tudi po 17 soldov. Pri nekem kosu belega sukna je pripomba »zelo slab« (gahr schlet), zato cena ni navedena, kar pomeni: če bo šlo v promet, bo šlo, če ne pa ne. Ko so bili posli opravljeni, je Terpinc postavke prečrtal. Kdor pozna takratne razmere, lahko upravičeno dvomi, da bi bilo do jeseni že vse poravnano. — Dodamo naj še, da se je Blaž Terpinc, oče velikega industrijalca Fidelisa, udejstvoval tudi v usnjarstvu, torej v enako donosni panogi kot suknarstvo: leta 1830 je že imel svojo usnjarno v Kranju ob Kokri. — Original Terpinčeve knjige v Zgodovinskem arhivu Ljubljane, Cod XXIV, 6.

V bistveno drugačnem položaju so bili boroveljski *puškarji*.⁴⁸ Bili so posebnost v treh pogledih. Prvič, njihova medsebojna ali notranja povezava je bila podobna cehovski organizaciji, vendar za puškarske kovače zase, za oblesarje zase. Način sprejemanja naročil je bil močno podoben združenemu sistemu (predstojniki so naročila sprejeli in delo porazdelili med mojstre). Rokodelski red za puškarje so objavili že 1631, potrjevali v letih 1749, 1751 in 1779; oblesarji so dobili svoj red 1751 in je bil podoben mizarskemu redu. To niso bila pravila, ki bi jih izdelala cehovska organizacija sama, temveč rokodelski redi, ki jih je predložila državna administracija. Cehovske poteze so se obdržale pri sistemu učne dobe in izdajanju učnih pisem ter glede vandrovtva in socialnega skrbstva. Drugič, ko so sredi 18. stoletja razdelili obrti na policijske in komerčne, niso boroveljskih profesionistov opredelili ne sem ne tja, ker so bili že od 1732 dalje v smislu sklepa dvornega vojnega sveta specialni vojni proizvajalci, nad katerimi je imel določeno kontrolo omenjeni svet. Komerčni obrtniki bi utegnili biti le toliko, kolikor so izdelovali tudi lovsko strelno orožje za privatnike ter ga prodajali doma in v tujini. Vendar je bila iz načelnih razlogov izdelava vsega strelnega orožja pod določeno kontrolo. Tretjič, organizacija proizvodnje in prodaje je bila vsaj sto let, od prve polovice 17. stoletja do prve polovice 18. stoletja, res še klasično založniška, od citiranega leta 1732 dalje do 1785 ali 1790 so vse bolj bili očitni obrisi čvrste dirigiranosti v proizvodnji. Premožnejši in ambicioznejši puškarski »podjetnik« se je uveljavil kot predstojnik puškarjev, ki je sprejemal naročila in jih tudi razdelil med neposredne proizvajalce, a je določena naročila obdržal za svojo fužino, za svoje puškarske kovače in za svoje oblesarje. Ker je bilo naročil veliko in so bili polno zaposleni tudi mojstri z manjšo proizvodno zmogljivostjo, niso protestirali, če je predstojnik samega sebe privilegiral z boljšimi ali večjimi naročili. Po 1785 ali 1790 se je iz tega sistema izkristalizirala najmanj ena »fabrika«, morda celo dve.

Leta 1732 je dvorni vojni svet odločil, naj se vsi regimenti opremijo z boroveljskim strelnim orožjem. S tem so postala naročila stalna in znatna; ker je del tega blaga šel tudi v izvoz, je razumljivo, da nikoli ni manjkalo manjših založnikov in prodajalcev v tujino, da je bilo dela za skromnejše posrednike in liferante vedno dovolj, ker predstojnik pač ni mogel opraviti sam vsega dela. Zato so bili boroveljski puškarji stalno polno zaposleni. Ko so se 1768 pritožili, da jim manjka dela, so kaj kmalu dobili naročilo, naj dobavijo državni orožarnici na Dunaju v času 1772–1778 letno približno 38.000 kosov raznega strelnega orožja.

V določenem številu založnikov so bili vidni zlasti štirje vodilni. Že v prvi polovici 17. stoletja je Anton Gollimayr, sam puškar iz Podgore pri Borovljah, fungiral kot pomemben trgovec z orožjem, ki je mnogo potoval po tujini. Kakšno desetletje po začetku 18. stoletja je bil Tomaž Hamerlič, ki ga imenujejo tudi predstojnika mojstrov, tista osrednja osebnost, ki je sklepala dobavne pogodbe z oficirji in je naročila razdeljevala med puškarske mojstre. Sredi 18. stoletja je bil Martin Scheinigg kar »tisti všemogočni mož v Borovljah, skozi katerega roke so šle vse dobave«. Imel je zelo žive zveze z vojaškimi ter dvornimi liferanti in agenti. Četrty, ki se je znal uveljaviti v Borovljah, je bil Franc Ks. šašel, po poreklu iz Slovenjega Plajberka. Bil je trgovec, puškar, kmalu lastnik fužine za izdelovanje cevi za strelno orožje, pozneje tudi lastnik zelo znane železarne v Buchscheiden.

⁴⁸ Hermann Wiessner, *Geschichte des Kärntner Bergbaues*, III. Teil, Kärntner Eisen, Klagenfurt 1953, str. 224–235 (Archiv für vaterländ. Geschichte u. Topographie, 41. u. 42. Band), dalje še Kärntens gewerbliche Wirtschaft, str. 158, 229–231.

Leta 1784 je postal predstojnik boroveljskih puškarjev, se pravi, sprejemnik naročil in razdeljevalec le-teh med mojstre; to je pomenilo, da je postal kar nekakšen gospodar vseh boroveljskih puškarjev. Da je marno skrbel za polno zaposlenost svojih fužin, ni treba poudarjati še posebej.

S tem smo spoznali štiri veljake, ki so bili organizatorji čvrstega založniškega sistema v Borovljah. Scheinigg je deloval že po letu 1732 in mu je zaslomba v dvornem vojnem svetu okrepila vodilno vlogo, Šašlu je povrh vsega še izdatna konjunktura zaradi vojn (1788—1791 protiturška vojna, od 1792 dalje protifrancoske koalicijske vojne) omogočila, da je v danem proizvodnem sistemu uveljavil še svojo privatno fužino. Boroveljsko puškarstvo je prosperiralo približno 80 let (1732—1815) in več kot poslednjo tretjino te dobe je oblikoval šašel po svojih vidikih.

Koliko je bilo proizvajalcev in kolikšna njihova skupna proizvodnja? Leta 1747 je bilo v Borovljah in v okoliških vaseh vključenih v puškarski založniški sistem najmanj 149 puškarskih mojstrov, 59 orožarjev, 44 kovačev za cevi, 43 oblesarskih mojstrov (orehovino so dobivali iz Koroške in Kranjske) in 17 čistilcev, skupaj torej 312 profesionistov. Število se je menda nekoliko povečalo ob koncu 18. stoletja; za leto 1795 namreč navaja nek potopisec 185 mojstrov in kar 400 pomočnikov.⁴⁹ Vsekakor gre za izredno močno koncentracijo proizvajalcev na majhnem prostoru, ker niso vsi drugi puškarji na slovenskem ozemlju predstavljali skoraj nobene kvantitete. V samih Borovljah so imeli le tri kovače za cevi, zato pa 57 puškarjev in 18 oblesarjev, v Resniku devet puškarjev in štiri oblesarje, v Medborovnici tri kovače, 18 puškarjev, šest oblesarjev, v Glinjah in Trati enega kovača, 19 puškarjev in tri oblesarje, v Kožentavri tri kovače za cevi in enega oblesarja in tako dalje. Tržišče je bilo zelo široko: Avstrija, granice, Turčija, Italija, Španija, Portugalska. Za Turčijo na primer so 1753 izdelali 6000 pušk, tudi zanjo z motivacijo, »da bo s tem prišlo v deželo več tujega denarja«. V letih 1772—1778 so izdelali po naročilu 2000 cevi za vojaške puške, 2000 arabskih karabink, 4000 vojaških pušk, 8000 specialnih karabink, 20.000 samokresov. S tem pa viška proizvodnje še niso dosegli, kajti v letih 1800—1815 so tu izdelali 300.000 vojaških pušk (cevi so izdelovali v 22 fužinah oziroma specialnih kovačijah za cevi) in prav 1815 so za armado proizvedli 14.000 vojaških pušk, 6600 samokresov in 3000 karabink, za privatnike, za lovce, gozdarje in podobno, celo 6000 kosov strelnega orožja. Thurnova tovarna bajonetov v Spodnjih Borovljah (drugi obrat!) je izdelala 15.000 bajonetov, podobna šašlova tovarna 8000 kosov tega hladnega orožja.

Po citiranem letu 1815 se je konjunktura sprevrgla v recesijo in boroveljsko puškarstvo se je kmalu znašlo v krizi. Leta 1839 so v Borovljah izdelali le še 1600 kosov strelnega orožja, ker so medtem pričeli s proizvodnjo novi obrati, in ko je 1842 steklo še delo v dunajski državni puškarni, so se boroveljski profesionisti omejili na proizvodnjo lovskega strelnega orožja.

Šele vojaški poraz v letu 1866 v boju s Prusijo je temeljito spremenil ves sistem proizvodnje strelnega orožja. Množično proizvodnjo modernega strelnega orožja s pomočjo strojev je uvedel podjetnik Jožef Werndl s tem, da je kmalu po omenjenem porazu utemeljil moderno tovarno orožja v Steyru.⁵⁰

⁴⁹ France Kotnik, Potovanje po Koroškem leta 1795, Slovenski etnograf III—IV, Ljubljana 1951, str. 363.

⁵⁰ Die Habsburgermonarchie 1848—1918, I, Die wirtschaftliche Entwicklung, str. 181—182.

49. a. 1770

K. H. 12. 10. N: 393

F. 127

Das gute Fortgehen der Manufacturen
 Branch in Wien verursacht zu mir
 Schatzpfeilen, und ich allortigen
 Commercial Confess Maria Theresia
 hat über sein wichtiges Geschäft
 zu erfahren zu geben. Ich bin
 sehr dankbar, was von ihm
 und das in Wien häufig
 sein, ignominien Felling, die
 abgeben gemacht wurde.

Maria Theresia

Slika 2. Izdelke iz polšjih kožic so znali krznarji dobro vnovčiti. Gotovo so jih poznali tudi na Dunaju; to domnevamo iz zgornjega besedila. Vladarica cesarica Marija Terezija je dala prav k vsem uradnim zapisnikom dvornega komerčnega sveta pripisati svoje mnenje, navodila in ukaze in se je pod svoje pripise tudi podpisala. K nekemu takemu zapisniku iz leta 1770 je pripisala (prosti prevod): Dobri napredek manufakturstva na Kranjskem mi ugaja. Tamkajšnjemu komerčnemu konsesu sporočite moje zadovoljstvo spriču njegove zavzetosti. Zahtevam pa obvestilo, kako se uporabljajo kože tako imenovanih polhov, ki jih je na Kranjskem precej. — Marija Terezija s. r. (Arhiv dvorne komore, Dunaj, Innersterr. Komerz, fasc. rd. št. 393).

Zusammenfassung

BAUERN- UND GEWERBEPRODUKTION UND VERLAGSWESEN
IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 18. JAHRHUNDERTS

Die Frage nach der Entwicklung und Umstrukturierung des innenösterreichischen Gewerbewesens in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts in bezug auf die Situation in der ersten Hälfte desselben Jahrhunderts ist noch immer nicht völlig befriedigend beantwortet worden; die Feststellung gilt natürlich ebenso für das slowenische Gebiet im Rahmen der innenösterreichischen Ländergruppe. Die Lösung des erwähnten Problems anstrebend hat der Verfasser im Hofkammerarchiv, Wien, im Fundus Innenöstrerr. Kommerz, das Material im Fasz. rote Nummer 385 und 397 durchgesehen, das Angaben für die betreffende Problematik in der Zeit von 1761 bis 1775 enthält; ähnliche Quellen für Triest in den Jahren von 1758 bis 1775 befinden sich in demselben Archiv, Handschriften, Sign. 736. Das Materialstudium bietet folgende Ergebnisse (selbstverständlich nur auf Grund vorhandener und für jene Zeit lückenhafter Eintragungen: für die Steiermark sind für das Jahr 1769 9624 Professionisten im Polizei- und Kommerzgewerbe erwiesen; Kärnten hatte im Jahr 1762 2028 Professionisten des Kommerzgewerbes (der Volkszähler hat nur 10 Kommerzgewerbearten aufgezählt und nichts anderes); Krain wies im Jahr 1763 68 Berufe der beiden Gewerbearten, sowohl des Polizei- wie auch des Kommerzgewerbes auf, mit insgesamt 3775 Professionisten (1769 nur 995 Kommerzprofessionisten); Görz und Gradisca haben im Jahr 1769 nur 547 Gewerbetreibende in der Seidenproduktion registriert; Triest hatte im Jahr 1758 1013 Handwerker aller Arten, davon 326 Kommerzgewerbetreibende, deren Zahl im Jahr 1775 schon 676 von insgesamt 1960 Handwerkern betrug. Auf Grund von nicht ausreichenden Angaben wird angenommen, daß im slowenischen Raum (einschließlich Triest als Emporium für das slowenische Hinterland, wo sich viele in Triest tätige Handwerker rekrutierten) im Zeitabschnitt von 1760 bis 1770 vielleicht schon 4000 Professionisten des Kommerzgewerbes produzierten, ungefähr 2000 Bauernproduzenten oder — wie sie in den Quellen genannt werden — »Baurenfabriken«, die durch das Verlagssystem eher schwach verbunden waren, wie auch rund 2000 schon in einem ziemlich festen Verlagssystem tätige Produzenten.

Produzenten des Polizeigewerbes, Störer und andere »Arbeiter« werden in diesem Schema nicht berücksichtigt. Bei ungefähr 900.000 Einwohnern des slowenischen Gebietes stellen die rund 8000 zitierten, für den breiteren Markt arbeitenden Produzenten weniger als 1 % der Bevölkerung dar. Die Zahl bzw. der Prozentsatz scheinen auf jeden Fall zu niedrig zu sein, doch die durchgesehenen Angaben lassen zur Zeit keine Errechnung eines höheren Prozentsatzes zu. Es werden neue Quellen herangezogen und neue Arbeitsmethoden verwendet werden müssen.